

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 151-152
(16609-16610)

2002 чылдың
ДЕКАБРЬ 28,
суббота

Ат салган шагы 23.00
Садар өртээ 6 рубль.

Ш.Д. ООРЖАККА ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң 2002 чылдың июль 24-те Чарлы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакты республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринге хууда кириген үлүү болгаш үрө-түннелдиг ажылы дээш Хүндүлел орден-биле шаңнаан.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин ук бедик шаңналды Москваның Кремльге Шериг-оол Дизижикивичиге декабрь 26-да байырлыг байдалга тывыскан.

Бистиң корр.

БАШ УДУР ТОДАРАДЫР

2002-2004 чылдарда хан-дамыр аарыгларын эвээжедир болгаш эмнээр талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаны Тываның сайыттар кабинетиде бир чыл бурунгаар хүлээп алган. Кардиологтар бо программаны боттандырып эгелээш, 2 млн. рубльдин эмнелге дериг-херекселдерин садып алган. Ук акшаны республика бюджетинден аңгылап берген.

Хан-дамыр аарыгларын бол-дурбас, ону эмнээр айтырыглар талазы-биле ноябрь айның төнчүзүнде Томскиге эрткен семинарның ажылынга Тываның төлээлери киришпезе-даа, аспирант Роза Чылбак-оолдуң болгаш эмчилерин ук семинарже чоруткан эртем-шинчилел ажылы болгаш илеткелдери бедик үнелелди алган.

Семинарның үндүргөн түңнелинден ап көөрге, хан-дамыр аарыгларының талазы-биле федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандыраарда, федералдыг, тус чер деңнелдериниң күүсекчи органның, кадык камгалал, эртем, хей-ниити организацияларының күженишкенин мөөңөп, кады ажылдаары эргежок чугула бооп турар.

Республикада хан-дамыр аары-биле аарыг кижилерин саны россия ортума көргүзүгден 2 катап хей болган азы 100 мун кижиге онааштыр 4,3 мун кижиге. Чыл санында-ла ук аары-биле аараан ийи мун кижини илередип турар. Чылда бо аары-лардан 600 ажыг кижиден бир хүнде-ле 2 кижиге өлүп турар.

Хан-дамыр аарыгының өзүп турар чылдагааны болза Тываның девискээринин бедик черлерде турары, агаар-бойдустун янзы-

бүрү бооп турарында деп, эмчилер санап турар. Чон дусту, суук бүдүмелдерни, үстүг чем-нерни хейнү ажыглап турар. Программаның кол сорулгалыгы — ону баш удур илередип тодарадыры. Көрдүнгөн хөреңгиниң кол нурузун диагностика аппаратуралары садып алырынга, материал-техниктиг баазаны быжыглаарынга ажыглаар. Ниити акшаландырышкын 9 млн. рубль болур, ооң 44 хуузун республика, 35 хуузун федералдыг бюджеттер, 21 хуузун медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузу хандыраар.

База бир кол сорулга болза кардиология диспансерин тургускаш, шинчилел ажылдарын чорудары, ооң специализастан салбырларынга кижилерни хүлээп алыры, оларны эмнээри болур. Ол ындыг эмнелгеден бүдүн хонук дургузунда телефон дамчыштыр консультацияларны бээр арга тургустунар. Программаны херек кырында боттандырган соонда, үстүнде аары-лардан аарыыр чорук 14-16 хуу кызырлып болурун кадык камгалал ажылдакчылары манап турар. Инвалид апаар, ажылдаар аргазын чидирер чоруктар эвээжээр.

Альберт ХОМУШКУ.

Куш-ажылдың хоочуну, Сесерлиг көдээ Совединиң даргазы турган Д.С. ДОЛЗАТ:

—Чер, мал ээлери деннелче көдүрлүрүңге 10-15 чыл негетинер болду. Кижиге назынынга хамаарыштыр алырга, ол дээрге узун үе-чада.

Чагырып-дужаар система дүшкен соонда, Сесерлиг сумузу түрээриниң магазы-биле түрээр. Совхоз салбыры турган черниң тарылга, сизген шөлдери, мал өстүрер хонаш-турлаглары бир дугаарында чидиригге таварышкан. Ажыл чок арткан механизаторлар, малчыннар, материалдыг бүдүрүлгениң өске-даа тургүзүкчулары өг-бүлелерин азыраар харык-шинчээр ышкынарының кырынга келген.

Баш удур белеткетинмээн, манавааны болуушкуннарның уржуктарының кавыны ам-даа кижилерниң чүректеринде артка. Ооң бир кези мораль, психологтук чидириглер. Арагалаар, наркотиктиг бүдүмелдер

СУМУ ЧҮГҮРҮК АЪТТАРЛЫГ

ажыглаар чоруктар, кем-херек үүлгедишкени, өске-даа ышкындырыглар ниитилелдин эдеринчилери болу берди.

Меңээ, хей чылдарда чоннуң эрге-ажыктары дээш туржуп чораан кижиге, ук чүүлдер даржыктыг-дыр. Бир эвес Сесерлиг ниитилелден дашкаар тускай ортулук, үзүк болгаш озалааш булуң болза, камгалал хемчеглерни чорудуп болур. Мал оору эмин эрткелден. Малчыннарның, суурнуң чонунуң малының одар-белчири, хонаш-турлаглары Абакан—Кызыл автооорунуң аксында. Мыйыстыг бода малды олча-ажык харааннар араатанзыг езу-биле өлүр боолааш, аай-дедир оруктарже сөөртү бээр турду. Хайгыыл-хайгааралды күрүне деннелинче тургузуптарга, ол байдал мүн-не чавырылган. Ооң-биле чергелештир кем-херек үүлгедишкенингеринге удур туржурунун арга-хемчеглерин чон тып эгелээр. Өг-бүле, төрөл бөлүк болгаш тала-дугай, таныш-көрүш аайы-биле бир баг болу берген.

Ылаңгыя сөөлгү ийи чылдар онза демдеглексенчиг. «Сесерлиг» күрүне каттышкан бүдүрүлгелер артка каш малды өстүрер, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдөр план-биле чоокта ажылдап кирген.

Амдызында ооң байдалы арай хирелиг, чоорту шуудай берип болурунун магадылалы бар. Бо хүннерде ооң малының бажы хөлчөк куду, көдээ ажыл-агый техниказы тоймаглаттынган, бир кажы шимчээр-шимчевес, колдуу куруг чүве-дир ийин. Дезевилей алырга, чаа бүдүрүлгелер күш-ажылын тиктен эгелээр.

Чер, мал ээзи болуп, бот-тускайлаң деннелче көдүрлүп четтикпээр аңаа ажылдаар черлерин белеткеп тургузар. Эге капитал салышкынары болдунар. Ооң бир бадыткалы болза Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржактың биске чай-хос кадында каш удаа келгилээни. Кожуун чагыргазы, көдээ ажыл-агый удуртукчулары, специалистеринге деннээрге, Тываның Президентизи чораан, чоннуң амыдыралын эки билер улуг даргага бүзүреливис он чыл бурунгаар-ла тургустунган.

Чаа чыл бүдүзүнде ол дугайын сеткил ханышкын-биле демдегледим. Аас-кежик, өөрүшкү-маннай, быжыг кадыкшыл-биле холбашкан эки күзээшкенин Ш.Д. Ооржакка сесерлигчилерниң өмүнээзинден илереттим.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың судьяларының мергежил коллегиязынче хей-ниитиниң төлээлекчилериниң кандидатураларын баш бурунгаар көөр талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының конкурс комиссиязы

«Тыва Республиканың судьяларының мергежил коллегиязынче хей-ниитиниң төлээлекчилериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2 чүүлүңге дүүштүр Тыва Республиканың судьяларының мергежил коллегиязынче хей-ниитиниң төлээлекчилерин томуйлаарының чурумун чарлап тур.

Тыва Республиканың судьяларының мергежил коллегиязының составынче кандидатураларны күш-ажылчы коллективтер, бүдүрүлгелерини, албан черлериниң, организацияларның, өөредилге албан черлериниң хоочуннар чөвүлелдери,

хей-ниити каттыжышкынары, хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдар (чыыштар) депшидип үндүрер. Кандидаттарга чогуур документтерни бо дыңнадыгны массалыг информация чепсектеринге парлаан хүнүнден 30 календарлыг хүннер дургузунда (2003 чылдың январь 31-ге чедир) Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынче кириер.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, кабинет 123.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы.

ДЫҢНАДЫГ

Тес-Хем, Бай-Тайга кожууннарның девискээр сонгулда комиссиязының кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде дүшкени-биле холбаштыр Тес-Хем (2 кежигүн), Бай-Тайга (1 кежигүн) кожууннарның девискээр сонгулда комиссияларын немей тургузуп эгелээрин сонгулда каттыжышкынарынга, сонгулда блоктарынга, хей-ниити каттыжышкынарынга, чурттап, өөренип, албан хаап, ажылдап

турар черлериниң аайы-биле сонгукчуларга Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы дыңнадып тур. **Боттарының саналдарын** Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынче 2003 чылдың январь 6-да 17 шакка чедир дараазында адресче чорудуп болур: **Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, кабинет 210.** Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы.

Чаа чылда Силерниң сервис хандырылганы эки-ле болзун!

ГАРАНТ-СЕРВИС

тел.: 1-20-44

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

ЧУГУЛА ХООЙЛУЛАРНЫ САЙГАРГАН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының үшкү хуралы Кызылга декабрь 25-те болуп эрткен. Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.-Х. Ооржак хуралды ажыдып тургаш, сонгуткан депутаттарның үштүн ийинден хөйү 88 кижилер хуралда олуржуп турар. Конституция хойлуларын хүлээп алырының бүрүн эргелери хуралда барын дыңнаткан. Чугаалажыры-биле хүн чурумунга он дөрт айтырыгны кириген.

«Тыва Республиканың Чазаның дугайында», «ТР-ниң Чазак Даргазының статусунун дугайында», «ТР-ниң Конституция судунун дугайында», ТР-ниң Конституция хойлуларын хуралга чугаалашкан. Оларга хамаарышкан дыңнадыглары Төлээлекчилер палатазының конституция хойлужудулгазының талазы-биле комитет даргазы Мөңгүн-оол Монгуш кылган. Үстүнде адаан хойлуларны Улуг Хуралдың Хойлужудулга палатазынга чугаалашкаш, Төлээлекчилер палатазынга бадыладыры-биле келгенин ол дыңнаткан. Депу-

таттар хойлуларны бүгү талаалыг сайгарылгазын кылгаш, бо чугула Конституция хойлуларын чүүлдүтүнүп деткээн. Оларны ТР-ниң Чазак Даргазынга ат салдырары-биле чорудар.

«ТР-ниң Чазак Даргазының сонгулданын дугайында» ТР-ниң Хойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» ТР-ниң Хойлузун депутаттар чугаалажып көргөш, хүлээп алган.

«Тыва Республикага чаргы чарар судьялар дугайында» ТР-ниң Конституция хойлузунун төлевилелин дугайында илеткелди палатаның комитет даргазы Мөңгүн-оол Монгуш кылгаш, Төлээлекчилер палатазы хойлужудулга саналдаар инициатива эргезин ажыглааш, бо төлевилелди чогааткаш, хуралга сайгарары-биле кирип келгенин чугаалаан. Төлевилелди сайгаргаш, депутаттар чүүлдүтүнүп деткээн. Хойлужудулга палатазынга чугаалажыры-биле кириерин шийтпирлээн.

«Чурттакчы чонунуң кадзын камгалаар дугайында» ТР-ниң Хойлузунга өскерилгелер бол-

гаш немелделер кириер дугайында» ТР-ниң Хойлузунга хамаарышкан дыңнадыгны палатаның социал-политика талазы-биле комитеттин даргазы Сара Ооржак кылган. Сайгарылга соонда хойлулу эде кылыры-биле Хойлужудулга палатазынче дедир эгиткен. Ооң кол чылдагааны болза Хойлууда Төлээлекчилер палатазының бүрүн эргелерин кирибээн болган.

«Тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының дугайында» ТР-ниң Хойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» ТР-ниң Хойлузунун дугайында илеткелди палатаның Тус чер бот-башкарылганын талазы-биле комитет даргазы Юрий Бызытпаа кылган. Депутаттар хойлулу чугаалажып көргөш, хүлээп албаан, эде кылыры-биле Хойлужудулга палатазынче дедир эгиткен.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының хуралынга өске-даа хойлулар төлевилелдериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СУМУ ЧҮГҮРҮК АЪТТАРЛЫГ

(Тончүзү, Эгези I-ги арында).

Чер-чурт берге шаг-үеде база бисти камгалаан. Кат, тоорук, өске-даа байлактарлыг тайга сумунуң сонгу чүгү. Ооң чагай кежин четтирип, артыкшылын чон саарып турду. Хондур, хүндөдир чыгдыгаш, узун орукка кижилер кат, тоорук, черниң кежин садыглап шаг болду. Шак ындыг халас кежик-чол колдуу Тывада-ла боор. Чүге дээрге чер — чоннуң хууда ажыгалында. Долгандыр хүрээлел, арга-арыг, хемнер-суглар — чүгле чоннуң байлаа, чоннуң улуг аас-кежи.

Чоннуң хууда малы бөгүнде өзүп тур. Сумуда чылгы мал 300 баш ашкан. Аът дээрге чүгле хөлге эвес, тыва кижиниң хей-аьды, ыдык сүлдези. Чүгүрүк аъттар үзүргедир делгемнер Сесерлигге хөй. Чүгүрүктерниң бараанын көргөш, өг-бүлө бүрүзү аът дээр апарган. Республиканың 30 километр хемчээлге аът чарыжынга сумуда Альберт Дондуптуң аьды бирги черни бо чайын эеледи. Ынчангаш ол автомашина-биле шаңнаткан. Ооң кадзы төрээни Андрей Дондуптуң чүгүрүк аьды ук дистанцияга ийги черни алган.

Инек, хой, өшкү бажы база

хөй немешкен. Хууда арат (тараачын) ажыл-агыйлыглар мал, чер продукциязын кызылчыларга садар. Найысылалда көдээ ажыл-агый продуктуларының хереглекчилери барык төттүмөс. Хоорай кыдынын чурттакчылары болганыыс — биске өөрүшкү. Кызыл-биле деңнээрге, соок бисте оранчок чымчак. Хем-Белдирииниң соогу 45 градус чедэ бээрге, биске соок оон 15 градус куду болурун шагда-ла өскергенин аргажок. Кыжы чымчак даг черниң чурттакчылары малыыс, черивис продуктулары-биле моон сонгаар акшаланыр-ла боор бис. Кызыл — Сесерлиг оруунун автобус маршруду ажыттынар болза, сесерлижилер ынчан улам сегиир-дир ийин.

База катап демдеглекседим. Биске, сумунуң чурттакчыларынга, кым-даа хол сунуп дузалаваан. Кожуун чагырганын удуртулгазы мөзү чок бүдүштүрүжүн көргөшкен. Ам ооң төлээлери «Политиктиг оюннарын» база катап эгелеп тур. Мал, чер ээзи болурунга амыдырал-чурталганын бергелери Сесерлиг сумунуң хамаатыларын каңнап быжыктырган. Ам чаа сонгуп алганыыс чагырыкчы Тайбың-оол Салчакович Бадарчы бистин, бөдүүн чоннуң, аразындан

шиллиттинген.

Тос-тостуң соогунда-даа, бир эвес херек болза, чоннуң эрге-ажыктарын ол камгалап шыдаар. Хөмүр-даш, электри чырынын ажыгалы, почта, медээ-чар харылзаалары, өске-даа чидиг айтырыглар ооң эгиннеринде чүдүрүлгөн. Хлеб-пекарнядан эгелээш, телерадио дамчыдылганын чедир. Солун чагыдылгазы туржук, өске-даа бергелер баш ажык. Чоокта бир ие кижиге ужураштым. Шеригде огулунуң чагаазы келген ирги бе дээш Туран чедип чораанын ол менээ дыңнатты. Бисте чүгле телепрограмманың чаңгыс каналы көргүзүп турар.

Кызыл хоорайның кыдында-даа болзувуса, харылзаалар ол хире куду деңнелде келген. Ол айтырыг күрүне ужуру-дузалыг. Шеригде огулундан чагаа, ооң салым-чолун билип алыры-биле кожуун төвү барып чедер чоруктар кая-даа турбас ужурулук. Сумуда информация талазы-биле аш-чутту аштап-арыглаары кожуун чагырганын арын-нүүрүнде деп билип турар мен. Амдызында бо-ла ийин. Хүн ийис. Байдалдың моон сонгаар кандыг болурун үе көргүзө бээр. Келир үеге бүзүрелим кажан-даа улуг.

ӨРТ АЙЫЛЫН БОЛДУРБАС ДЭЭШ...

Декабрь 25-те Кызыл хоорайга Бойдус курлавыр эргелелинге коллегия хуралы болган. Ону ук эргелелин начальниги О.С. Доржу даргалап эрттирген. Аңаа кожууннарда арга-арыг ажылдакчылары кээп киришкен.

Илеткелди ТР-ниң Бойдус курлавыр эргелелин начальнигиниң арга-арыг албанының талазы-биле оралакчызы С.В. Сапелкин кылган. Илеткелден алырга, бо чылын ТР-ниң девискээринге төөгүге туруп көрбээн хөй санныг өрттер болган. Өрт айылы чазын март 30-де эгелээн. Республиканың арга-арыг ажыл-агыйлары часкы үеде болу берип болур өрттерге удур белеткелди шыңгы чорудуп, машина-техниканы четчелээн. Өрт айылынга удур 1966 гектар черни өрт эртпес кылдыр андарган. Республика төвүнге база кожууннарда өрт айылынга удур организастаар ажылдар дугайында хуралын арга-арыг ажылдакчыларының киржилгези-биле чон ортузунга эрттирген.

Үстүнде ажылдар чоруттунуп турган кадзындан-на, кургаг, каан, изиг агаарның салдары-биле апрель 10-да-ла республикага өрт айылының онза байдалы тургустуна берген. Арга-арыг камгалаар Тыва авиазено кончук багай ажылдап, бирги ужудушкуну чүгле апрель 30-де чоруткан. Ол үеде республиканың девискээринге 100 ажыг өрттер хып турган. Тыва Республиканың Чазак Каз-Хем, Танды, Тожу, Тес-Хем кожууннарда апрель 29-та, Чеди-Хөл, Эрзин, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарда май 24-те онза байдалдарны чарлаан.

Бо чайын өрт айылының үезинде ниитизи-биле 560 арга-арыг өрттери болган. Ук өрттер 337,6 муң га (ооң иштинде арга-арыг 208 муң га, хову өрттери 129,6 га) черни шыва алган. Эрткен чылга деңнээрге, бо чылын өрт айылы ийи катап өскен. Ниитизи-биле май айда 191, август айда 102, апрель айда 89 өрттер болган. Эң хөй өрттер Каз-Хем кожуунга (131), Тес-Хемге (73), Тожуга (68), Тандыга (66), Чөөн-Хемчикке (63) болулаан. Өрт алган черлер Тес-Хемде 240 муң га, Тандыга 34,2 муң га, Каз-Хемге 18,9 муң га, Тожуга 15 муң га болулаан. Эвээш өрт болган черлер Барыин-Хемчик, Би-Хем, Кызыл кожууннары болулаан.

2002 чылда өрттерден ыяштарның когаралы ниитизи-биле 7159,9 муң кубометр азы акшаже шилчидерге, 242604,8 муң рубль болган. Кожууннарда Тес-Хем арга-арыг ажыл-агыйы 190370 муң, Каз-Хем арга-арыг ажыл-агыйы 35901 муң, Танды 97166 муң, Шагаан-Арыг арга-арыг ажыл-агыйы 14908 муң рубль когаралдыг болган. Бир өрт алган черниң ортума хемчээли 371,4 га болган.

Ук өрттерни өжүреринге 15970,9 муң рубль чарыгдаттыган. Акшаландырышкын чүгле 13103,6 муң рубль болган.

Өрт өжүреринге чарыгдал эрткен чылдынга деңнээрге, 5 катап хөй болган. Өрттерниң 78 хуузу кижилерниң оваарымча чогуңдан, 15 хуузу чаңныктан, 7 хуузу билдинмес чылдагааннарда болулаан.

Өрт өжүреринге дуза көргүзери-биле Сибирьниң өске девискээрлеринден парашютист-десантниктер, Ачинск авиабүдүрүлгезиниң вертолеттары келгилээн. Ынчалза-даа черде өрт өжүрүкчүлери-биле авиазено аразынга орта харылзаа чогуңдан бот-боттарын билишпес чорук хөй болган.

Эң улуг өрттер Тес-Хем, Каз-Хем, Танды кожууннарда болулаан. Ук кожууннарның арга-арыг ажылдакчылары өртке багай белеткелдин көргөшкен. Өрт харын-даа чурттакчылыг черлерге кыжанып турган. Эрзин кожуунга өрт өжүреринге белеткел чок улус киржип турган.

Үстүнде алдынган хемчеглерден аңгыда, өрт болулаан черлерге десантниктер, парашютистер, өрт хайгылчылары чедирерде Сибирьниң онза байдалдар талазы-биле хамааты камгалалының девискээр төвүнүн МИ-8 деп вертоледун база ажыглап турган.

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫНДАН

Кожуун бүрүзүнге өрттерни өжүреринге хамаарыштыр оперативтиг штабтар тургустунган. Ооң ажылынга ТР-ниң Онза байдалдар ямызының, кожуун чагырыкчыларының оралакчылары, арга-арыг ажыл-агыйларының удуртукчулары, бойдус курлавыр эргелелинин ажылдакчылары киржип турган. Оон ыңай өрт өжүреринге чонну эвилелдээр хемчеглер база чоруп турган.

Өрт өжүреринге машина-техника, кижилер күжү доктаамал чедишпейн турза-даа, Тыва авиазенонун күжү-биле 174 өрттер өжүртүнген. Арга-арыг камгалаар Тыва авиазено-биле, күрүнең арга-арыг камгалалының күштери-биле кадзы 291 өрттерни өжүрген. Өрттер хып турар черлер илередиринге чүгле чер эвес, «Спутник» харылзааның медээлерин база ажыглап турган.

Илеткел соонда эң хөй өрттер бооп турган Каз-Хем, Тес-Хем, Танды кожууннарның арга-арыг ажыл-агыйларның удуртукчуларын дыңнаан. Моон сонгаар республика девискээринге өрттерни болдурбас талазы-биле коллегия хуралы тодаргай угланышкынны шийтпирни хүлээп алган.

Борис ОНДАР.

УРУГЛАРГА ЧУҢГУ БОЛЗА...

Мен бажыңымга уругларым солуну «Сылдысчыгашты» бо-ла номчуй бээр кижилер мен.

Чайын Хандагайты ортума школазының бичии өөреникчилери бистин суурга чунгу кылып бээр буянныг кижилер болза дээн уткалыг чагаа парлатканын ынчан номчаан мен. Ол чагааны өвүрнүн кожуун, Хандагайты-

ның суму чагыргаларының ажылдакчылары, Хандагайты ортума школазының башкылары номчаан боор, бо күзүн черле уруглар чунгулаар чунгуну тудар боор деп манап турган мен. «Ынанганының бажын ыт чизин, ыңгыржактын бажын өрт чизин» дээн ышкаш, мынчага кыш орту кирер деп-ле барды, чунгу

дугайында чугаа-даа чок. Бичии уругларның «Сылдысчыгаш» солун дамчыштыр дилээн хандырбас деп шийтпирлеп алганнары ол бе? Мен бо чүүлүмнү улуг кижилер болгаш «Шын» солун таварыштыр айтырып, негеп олур мен.

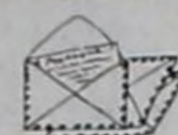
Мээң ажылдаар черимче баар оруумда бичии уруглар

ойнаар багай чунгу бар. Манзалары четче эвес, үнер тепкиш, чадазы-даа чок. Бадар черинде чарык ойбак бар. Ол чунгулап баткан уругларга дыка айыылдыг. Моон мурнунда суурнуң ужу-бажынга, ортузунга уруглар ойнаар дыка эки чунгулар турду. Ам оларның ора-созамы-даа чок. Оорлап, үптөп-тонап, дажыглап

каапкан. Боттарывыстың-на уругларывыстың ойнаар черин үрөп, дажыглап бээр, чаржынчы-ла улус-тур бис ийин. Ам ооң орнун эгидип, Хандагайтының ада-иелери каттыжып алгаш, уругларывыска чунгундан кылып берип көрээлинер.

Василий МОНГУШ.

Хандагайты.

ЧАГААЛАР
АРАЗЫНДАН

Тус чер бот-башкарылганының соңгулдагы албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларына уткуштур

Бай-Тайга кожуун чагырга даргазының албан-дужаалыга кандидат
Михаил Сентябрьович МОНГУШ

1962 чылда июль 10-да Барыин-Хемчик районун Көп-Сөөк сумузунга арат өбүлөгө төрүттүнгөн. 1979 чылда Тээли ортумак школазын, 1986 чылда Красноярский политехник институтунун Кызылда салбырын дооскаш, күш-ажылчы базамын Ак-Довуракта автоорук эргелелин инженер-мастер болуп ажилдап эгелээ. 1986-1993 чылдарда асфальт-бетон заводунга бригадир болуп ажилдап турган уезинде Кызыл-Даг суурга кудумчуларны асфальтлап, улуг дузаны көргүскен. Фронтвик Данзын-оол Салчакович Даржааның тураскаалы кылырынга үлүг-хуузу кириштирген.

Барыин-Хемчик район Советинин депутатына соңгуткаш, план-бюджет комиссиязының даргазын, ВЛКСМ Тыва обкомунун бюро кежигүнүгө, Тыва АССР-ниң профэвилелдер обкомунун кежигүнүгө соңгуттуруп чораан. Хей-ниитичи ажилдакчы. 2000-2002 чылдарда Бай-Тайга кожуун чагырганың экономика талазы-биле оралакчызынга томуйлаткан. 2002 чылдын октябрь айдан эгелээш, Бай-Тайга кожуунун чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар. Чаа үениң удуртукчузунун көрүштуружу-биле, кожуунун экономика, культурулуг хөгжүлдизи дээш бүгү күжүн үндүрүп, сеткилинден сонуургалдыг, кызымаккай ажилдап турарын оң удурткан, кылган, бүдүрген ажил-херээ херечилеп турар. Ол үш көвүргүнү (Бай-Тал, Шуй, Хемчик хемне-

ринге) кылдырткан, Хемчик сумузунда каш чыл иштинде чедир туттунмаан тудугну 360 олуттуг школа кылдыр туттурган. Кара-Хөлдө Берт-Боомнун оруун септеткен, Шуй-Аксы суурда радиотелефонну салдырган, чонга ачы-дуза көргүзөр «Челээш» бүдүрүлгезин ажыткан. Бо хүннерде Дустуг-Хемниң минералдыг аржаанын савалап кудар цехти ажилдадыры-биле дериг-херекселдерин четчелеп белеткеп турар. Эрте-чырыдышыкын, культураны сайзырадыры-биле холбашкан конференцияларга, экспедицияларга идепкейлиг киржип, организаастап, деткип, дузалажып чоруур. Найырал школазындан Эр-Хавак суурже өөреникчилер сөөртүр автобус айтырыын шиитпирлөп берген. Михаил Сентябрьович Монгуш кожуун чагырганынга ажилдааш, эки ажилының түннелинде Чазак Даргазының мактал бижиктерин ийи удаа алган.

Компьютер төвүн ажыдар, аңаа аныктарны өөредир, көдээ ажил-агыйны хөгжүдөр, уксаалыг хой, өшкүнү өстүрер, малчынарга дотация акшазын чогуур уезинде бээрин чедип алыр, рынокту хөгжүдөр – сорулгалары ол.

Михаил Сентябрьович Монгуштуң программаның кол кол тезистери:

— чогаадыкчы, тургузукчу чаа чүүлдерни дилеп тывары, деткири, сайзырадыры;

— чондан өөренири, чонну дыңнаары, чону-биле тудуш болуру;

— депшилгениң дүлгүүрү — чөптүг чорук;

— чоннун эрге-ажы ки-чээнгейниң төвүгө турар ужурулуг деп санап чоруур.

Бай-Тайга кожуунун чагырга даргазының албан-дужаалыга кандидат Михаил Сентябрьович МОНГУШ дээш бадылаашкыныңарны бээрин соңгукчу чонувустан дилеп, соңгулдаларга идепкейлиг киржиринче кыйгырдыкчы.

Чаа 2002 чылда өлчей-кежикти, буянныг чуртталганы, быжыг кадыкшылды күзедивис.

ДЕТКИКЧИ БӨЛҮК.

ДЕТКИРИНГЕ БЕЛЕН

2002 чылдын январь 12-де Бай-Тайга кожуун чагырга даргазын соңгуур ужурулуг бис. Ол бедик эрге-чагыргага соңгудар күзөлдө кордакчылар беш кижжи.

«Кожуунун чагырга даргазы кандыг болур ужурулуг?», «Кымны соңгуп алыр бис?» деп айтырыглар бай-тайгажыларны амгы хүннерде дүвүредип турар болгаш бо талазы-биле чүүл-бүрү чугаа-сооттуң чон аразында дыргын тарай берген чоруп турары-даа таварылга эвес-ле болгай... Кожуунун чагырга даргазы дээрге-ле, бир-ле дугаарында, кырганнар болгаш чаштарже база бөдүүн чон дээш үргүлчү сагыш салып чоруур, амгы рынок экономиказының айтырыгларын сайгарып билир, саң-хөө айтырыгларын эки билир, шимченгир болгаш чончу база ажил-агыйжы болгаш езулук кижизиг мөзү-бүдүштүг болур ужурулуг. Беш кордакчының аразында ындыг төлөптүг кижилерниң бары чугаажок.

Кожуунун мегелери, волей-болистери болгаш баскетболистери, бут бөмбүкчүлери, шыдыраачылары, культура ажилдакчылары 2002 чылдын январь 12-де болур кожуун чагырганың даргазының соңгулдаларына идепкейлиг киржип, Монгуш Михаил Сентябрьович дээш боттарының үнүн берип, деткиринге белең. Чүгө дизе Михаил

Сентябрьович Кызылга, Улуг-Хемге, Өвүрге, Мөңгүн-Тайгага болгаш өске-даа черлерге болган маргылдааларже спортчуларны ыяап-ла чорудар, акша-кепееэн үндүрүп бээр, машина-балгады-биле халас сөөртүр, аажок деткиир, ачы-буянын көргүзөр кижжи. Ол хамаанчок ужуру-чөвүн чугаалаарга, акшазын-даа харамнанмас, карманындан ушта соп бээр. Ындыг кижжи белең тывылбас, кончуг дузааргак, эки дарга.

Ол ышкаш чогаадыкчы интеллигенция-биле сырый харылзааны база тудуп турар. Эртемденер, чогаалчылар, культура ажилдакчылары-биле кады Даг-Алтайга 2 катап, Даглыг Шорияга бир катап, Хакасияга үш катап аалдап чораан. Ол чорааш, бодунун кино тырттырар аппарата-биле орта болгулаан ужуражылгаларны, оюн-тоглааларны, чылыг хүлээп алышыкчыларны база бойдустан катап таттынмас чараш турумалдарын тырттырып ап чоруур. Ол дугайында ийи документалдыг кинону удавас көрө бээр бис. Ооң-биле чергелештир кожуунга киностудияны тургузуп, тускай солунну үндүрерин база планнап турар. Ындыг дарганы деткирейин, кымны деткири бис?!

Салчак ЧАРАШ-ООЛ, хоочун мөге болгаш шыдыраачы.

ҮЛҮҮ ЭВЭЭШ ЭВЕС

Хемчик сумузунда ортумак школа башкылары, ылангыя тыва болгаш орус дыл башкылары, ам болур кожуун чагырга даргазының соңгулдаларының хүнүнде амгы чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Михаил Сентябрьович Монгуштуң кандидатуразын деткирин шиитпирлээнер. Ол билдингир, бистин дөлгөм-чаагай, ийи каът школависты тудуп доозарынга бо дарга эвээш эвес үлүг-хуузу кириштирген. А школага мебель аймаа садып алырынга болгаш иштики каасталганын кылырынга акша-тегерик-биле дузалаан дарга база ол.

Кожуунун анык эмчилери Михаил Сентябрьовичинин кандидатуразын деткири джижип турар. Чылдагааны база билдингир: албан медицина камгалалына (ОМС-ке) акша чок турда, Михаил Сентябрьович 1 млн. 400 муң рубльдин бюджет чээлигин чугаалажып эккелген. Ам эмчилер хей айлар иштинде албааны шалың болгаш шөлээ акшазын алырлар.

Ол ышкаш өкпе аарыгы-рынга удур салбырны хаар деп турда, ону хагдырбайн, акшаландырган даргавыстың бирээзи база ол. Ынчангаш кожуунун эмчилери ону деткиир апары чугаажок.

(Өрттүн төлээни).

ШЫНЗЫДЫП ЧОР

Бай-Тайга кожуунун хоочун чурттакчызы мен. Кожуунда уруглар эмчизи – педиатр ажилдыг мен. Кожуун чагырганың даргазынга Михаил Сентябрьович Монгуш дээш бадылаар мен. Бо анык удуртукчу бодунун ажил-херектери-биле бистерниң идегел, бүзүреливисти шынзыдып чор. Кожуун чагырганың даргазынга соңгуп алыр болзувусса, оон-даа улуг ажил-херектерни ол бүдүрер дээрзи чугаажок.

Владимир ХРАМЧЕНКО, улуг педиатр.

Деткирер

Мал малдап, тараа, сизген тарып, 80 ажыг чыл чурттап чор мен. Чуртунга, чонунга бердинген кижилерге, оларның амыдырал-чуртталганын экижидер дээш күжүн үндүрүп чоруур кижилерни хүндүлээр мен. Ындыг кижилерниң бирээзи – Михаил Монгуш. Шуй, Хемчик хемнерни кежилдир көвүргүлери ол туттуруп кагды, магалыг чүвеле чорду.

Бо анык дарганы январь 12-де кожуун чагырганың даргазын соңгуур соңгулдаларга кордакчылар аразындан шилип бадылаар мен. Мээң шилилгемге катчып, Дөң-Теректин, Тээлиниң малчынары база Михаил Монгуш дээш бадылаарын дилээр-дир мен.

Балган САЛЧАК, кожуунун хоочун чурттакчызы.

Эскерген мен

Тээли ортумак школазында 32 чыл башкылап тур мен. Михаил Монгуш — база мээң өөреникчим. «Кижжи болуру чажындан, аът болуру кулундан» деп, үлегер домак бар. Ол өөреникчи чылдарындан идепкейжи, хей-ниитичи, организатор салым-чаянның эскерген мен. Ол Бай-Тайга кожуунун чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы апаарга, сеткилимден өөрээм мен.

Михаил Сентябрьович чаа үениң удуртукчузунун көрүжү-биле кожуунун социал-экономика, культурулуг хөгжүлдизи дээш, күжүн, билиин берип чоруур эр соруктуг кижжи дээрзин ооң бүгү ажил-херектери бадыткап турар.

Көк-оол САЛЧАК, РФ-тин Улус өөредилгезинин тергенини.

БУРУУ ШАППЫШААН

2002 чылдын ноябрь 20-26 хүннеринде № 42 «Риск-информ» солунга парлаттыг материалга база ноябрь 25-29 хүннеринде телевидение Улуг Хуралдын Хоойлужу-дугла палатаның депутатынга кандидаттарның аразынга «Тегерик стол» болуп турда, депутатка кандидат С.Конвизтин чонга бодунун программаны таныштырганын кайгап калдым. Ол мынча дээн «Программаның кол кезээ — Тывада чурттап турар орус чонун эки чаагай чуртталгазы дээш ажилдаары болур».

Мээң амы-хууда сеткилимге С.Конвизтин бо чугаалаан сестери таарышпаан. Шак мындыг үзел-бодалдыг депутатка кандидатты соңгукчулар канчап бадылаарыл?

Ооң бодалы-биле алырга, оон соңгудар ужурулуг округунда чурттап турар тывалар, өске нацияның кижжи-

лери С.Конвизке кандыг-даа хамаарылга чок ышкаш сагындырып кээр-дир. Чүгө орус чонну кижилер кылдыр санап-даа турганзыг. Дээржи С.Конвиз бо удаада бодун националисти үзелдиг кандидат кылдыр көргүскен.

Тыва — хей националдыг улустарнын чурту. Мында кандыг-даа сөөк-язы ылгаар кижжи чок. Чоннар бот-боттарының аразында эп-найыралдыг чурттап, ажилдап турарлар.

Шак мындыг ийи-чаңгыс Конвизтер улустар аразынче сөөк-ооң, мөге пропаганда кылып, шын эвес материалдар парлап, Тыва Республиканың Чазак Даргазының адынга хамаарыштыр чорудуп турар нүгүлчү ажилын буруу шаппышаан удурлашып тур мен.

Сарыг-оол КУУЛАР, Кызыл хоорай.

ЧӨПТҮГ ЧОРУК ТИИЛЭЭН

Бо чылдын май айда эрткен Улуг-Хем кожуун чагырганың даргазының соңгулдаларының түннелдерин күш чок болдурар дугайында Улуг-Хем кожуунда федералдыг район судунун шиитпирин Тыва Республиканың Дээди судунун хомудалдар көөр коллегиязы өскертпейин, хевээр арттырган. Бо соңгулдаларының шын-мегезиниң дугайында чартык чыл үргүлчүлөп келген айтырыг үзе шиитпирлеттинген.

Ынчангаш Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазынга Каадыр-оол Шахтарович Көшкендейни 2002 чылдын май 19-та соңгаанын хоойлуга чөрүшкөк деп санаан.

Улуг-Хем кожуун чагырганың даргазының соңгулдаларының түннелдерин үндүрер үеде кожуунун чонунун соңгуур эргелерин, а ол ышкаш Каадыр-оол Көшкендейнин удурланкчылары, баштайгы бадылаашкында соңгукчуларның

хей бадылаашкынын алган Вячеслав Тюлюштуң болгаш Петр Найдан-оолдун соңгулда эргелерин хажыткан деп, ТР-ниң Дээди судунун хомудалдар көөр коллегиязы тодараткан. Улуг-Хемчилер боттарының бадылаашкыныларын оларны будулдуруп, астыктырган кижиге бергени илерээ: К.Көшкендей бодунун эртем-билинин дугайында мөге медээни ДСК-ге кирген бооп турар. Каадыр-оол Шахтаровичинин Хакасияның

күрүне университетин дооскан дугайында дипломну мөге болган. К.Көшкендей соңгулда мурнунун суртаал ажилын чорудар үеде мөге медээ берип, соңгукчуларны будулдурган.

Хомудалдар көөр коллегияны шиитпирин күштүг болур. Ынчангаш «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг хоойлуга үндөзилээш, кожуун соңгукчуларының дерт чартык чыл бурунгаар соңгааны Виктор Пюрюнааның бүрүн эргелери уламчылаар, Каадыр-оол Көшкендей дарга сандаындан чайлап бээр.

Бистин корр.

Чаа чыл келди-ле!

Четтикпейн манаарывыс Чаа чыл байырлалы эжик аксында келген. Аңаа улуг-даа, бичии-даа кижини денге белеткенер, эң-не онзагай байырлал-ла болгай. Чаа чылда кандыг-даа кижиниң сагыш-сеткили чазык-чараш, сергек болур ужурлуг, чүге дизе Чаа чылда кижиниң бүрүзү Соок-Ирейниң белээ деп баш бурунгаар чогаадып кылып алган бир-ле онзагай белектерин удур-дедир сунчур. Чаа чылдың хензиг-даа белээ силерниң таныш-көрүш эш-өөрүңерни, өг-бүлөңерни, чоок кижилериниң өөртүр.

Чаа чыл байырлалының эң-не онзагай кезээ – стол дерилге. Дуржулгалыг бажың ээлери Чаа

компоттап азы варенье-леп каан вишняның борбак кадын каап алыр.

Бажыңда элээн каш бичии чаштар бар болза, Чаа чыл байырлалының программаның таарыштыр кылыр. Ындыг таварылгада бичии боданыр үе херек. Бир эвес ол хүн Соок-Ирей биле Харжыгашты бажыңга чалап алыр болза, улам эки. Ынчан олар уругларга белектерлиг келир болгаш оларның-биле ойнап-хөглээр. База ол ышкаш өгнүң ээлери боттары өг-бүлө байырлалының сценарийин тургускаш, ылаңгыя Чаа чыл, Шивижигеш дугайында шүлүктерни кириштирип тургаш, уругларга сүмелеп, кады

АҢАА БЕЛЕТКЕЛИҢ КАНДЫГЫЛ?

чыл столунуң чөмнөрин баш бурунгаар-ла боданып, чогаадып алыр. Стол кырында чөмнөриң дээжизинге чиик чөмнөри, янзы-бүрү салаттары, ногаа холуксаалыг витаминниг чөмнөри колдады салыры чугула. **Сактып алыңар: эмин эрттир кадыг, чөкпүр чөмнөр кандыг-даа кижиниң уйгузун келдирер, шагзырадыр, чайгаар-ла ойнап-хөглээрден дескелдир, шымдай-ла дыштанырынче чыгап келир.**

Чамдык өг-бүлөлөр Чаа чылга ыңдыг-ла кончуг белеткенмес болур. Ол, бир талазында, ук байырлалды хүндүлөвези эвес, аңаа-ла далашпазы ыңдыг. Ындыг таварылгада столду канчаар дерип болурул?

Бир эвес скатерть чок болза, стол кырын бөдүүн, чараш тюль-биле шып алыр. Чок-ла болза тускай Чаа чылга белеткээн салфеткаларны ажылгап болур. Бо байырлалда лаа чыры стол кырында безин хып турар болза улам эки. Азы болза апельсин картандан бичежек деңни кылгаш, ону пирог кырынга, аш-чөм салган савалар кыдынга салгаш, ынаар бичии ликердан куткаш, кыпсып каарга, бир янзы аянны кирир.

А сок, коктейль, компот кудар бокалдарны, стаканнарны боттарыны-биле онзагай кылдыр чүге чогаадып ап болбас деп. Чижээ, ооң эриин бичии өттүргөш, хоюг чигирге бораккаш, кадыр тургузуп алыр. Бир эвес соктарга азы коктейль хевирлиг ижер суксуннарга дош холуй салып алыр деп бодаар болзунарза, соодукчунуң тускай ваннажыгажының дошталдыр хевиринге

ойнаар болза, каткы-хөг улам-на диңмиттелир.

Уругларга Чаа чылдың солун белээн, улуг өртектиг эвес-даа болза, кижиниң бүрүзүнүң күзелениң, сонургалының аайы-биле берип турар кижиниң сеткилин ханызыңдан сөңдээр күзөңчиг. Бир болза белекти Соок-Ирей сунар азы каастап каан шивижигеш дөзүңгө салып каар. Ынчангаш уругларга белек бээрде, бир-ле онзагай, чогаадыкчы болгаш тывыгыр арганы ажылгап берзе эки.

Чаа чылдың солун белээн байырлалда келген аалчыларның аразыңга кылып болур. Чижээ, кежээниң королевазын азы кадының шилип алырын сүмелээр. Ону кылырда, пирог азы торт кескиндизинге монетка, фасоль үрезини хевирлиг бир-ле бичежек чүүлдөн сун каар. Бир эвес херээжен кижиге таварышса, ол кадын болур, а эр кижиге таварышса, кадынны ол боду шилир.

Чаа чылдың белээн, аргалыг-ла болза, өскөлөргө билдиртпес кылдыр чараш саазыңга ораап, хемчээли улуг болза, улуг коробкага суккаш, чараштыр пакеттээш, кылагар шарыг-биле каастап алыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Чаа чыл дээрге эң-не хөглүг, тывызыксыг, ылаңгыя бичии уругларга, бир-ле хуулгаазын чүүлдү манагынып орап байырлал-ла болгай.

Ынчангаш эрте дээр маскаралдыр белеткенер, оюн-тоглаага киржиңер, бот-боттары-нарны, өг-бүлөңерни хензиг-даа када болза өөртүңер.

СИЛЕР БҮГҮДЕГЕ СООК-ИРЕЙНИҢ ЧАГЫЫ.

СССРЭ-НИ ТУРГУСКАНЫНЫҢ 80 ЧЫЛЫ

2002 чылдың декабрь 30-де Москва хоорай найысылалдыг Совет Социалистик Республикалар Эвилелин (СССРЭ-ни) тургузар дугайында РСФСР-ниң, Украин ССР-ниң, Белорус ССР-ниң болгаш Закавказье Федерациязының аразында Эвилел керээзин Советтерниң I Бүгү-эвилел съездизинге чарганындан бээр 80 чылы болур.

Октябрьның социалистик Улуг революциясы чаңгыс аай эвилел күрүнениң тургузарына орукту ажыткан. Чогум-на харын Улуг Октябрь хаанныг Россияның үндезин эвес чоннарының чартык колония байдалын дүжүргөн, делегейниң алды кезиниң бир кезинде чурттап турар бүгү нацияларының болгаш улустарының дең эргелиг хөгжүүр аргазын берген.

Төөгүлүг кыска үениң дургузунда Советтер чурту коммунистер партиязының удуртулгазы-биле бижик-билег билбес чорукту узуткаан, күчүлүг индустриялыг болгаш көдээ ажал-агый баазанын тургускан, өөредилгени, кадык камгалалын, эртемни болгаш культураны хөгжүткен, гитлержи Германияны болгаш үптечки Японияны чылча шапкан, тайбың атомну, кижиниң космосче оруун ажыткан, чурттун эвээш чурттакчылыг чаа девискээр-

лерин шингээди алган. СССРЭ-ни Чер бөмбүрзөөңгө тайбыңны хандырып бодарадыр эң күштүг ийи күрүнениң санынга чедирген.

Совет Эвилели үр үениң дургузунда дең эргелиг эвилелдешкен республикаларның тайбың сагыш-сеткил болгаш экономиктиг хөгжүлдө магадылакчызы бооп келген, бодунуң девискээринге националдар аразының чөрүлдээлери үнерин болдурбаан.

СССРЭ делегей эргелериниң чүглө долу эргелиг субъектиси эвес, харын Каттышкан Нациялар Организациязын тургузарының, Хельсинки чөвүлел хуралын чыылдырарының эгелекчизи болган, бо черлер болза янзы-бүрү социал системалыг чурттарның тайбың догуннаарының үндезин тургускан. СССРЭ-ниң болгаш КНО-нуң төлээлелгезин СССРЭ-ниң бодунга-даа, ооң субъектилери – УССР-ге болгаш БССР-ге боттандырып турган.

Совет Эвилелиниң буураашкыны болза даштыкы болгаш иштики реакцияның каттышкан күженишкениниң, партия аппаратазының чамдык ажылдакчыларының бузуттуг экономикага чыпшынып саттынганының, партияның болгаш улустун эрге-ажыктарын камгалаанының түңнелинде болган. Бөгүн оларны «андарышкылар» деп адай

берген. Олар националдар аразының хан төгүүшкүннүг чөрүлдээлери үндүргөн, экономика болгаш культура харылзааларын үскен, чоннуң социал болгаш сагыш-сеткил харылзааларын, өске-даа таарымча чок чүүлдери болдурганнар.

РФКП чаңгыс аай социалистик күрүнени катап тургузар дээш, тода болгаш чайгылыш чок демисежип турар. Россияның коммунистери Россияның болгаш Белоруссияның Эвилелин тургузарының эгелекчилери болган. Белоруссияны, Россияны, Украинаны славян улустарның чаңгыс аай Эвилели кылдыр каттыштырар дээш улуг ажылды чорудуп турар. Коммунистик өске партиялар-биле кады ажылдажылганы калбартып турар.

Мурнундагы СССРЭ-ниң акы-дунма улустарын сырый каттыштырар талазы-биле күженишкенин болгаш төөгүгө аркан истер социализмниң принциптеринге, улустар аразының найыралыңга болгаш акы-дунмалыкты чоруунга үндөзүлөп тургускан чаңгыс аай күрүнени тургузарыңга чедирип кээр дээрзинге чурттун коммунистери быжыг бүзүрелдиг.

РФКП-НИҢ ТЫВА РЕСКОМУ.

КАЙЫ ЧЕРНИҢ ЧЫЛГЫЧЫЗЫ СЕН?

1990 чылдың августа Польшага кудумчу театрларының Бүгү-делегей фестивалы болур деп барган. Мен Культура яамызының сайыдынга томуйлатканымдан бээр чаа-ла бир чыл болган мен.

Россияның Культура яамызында Польшага болур фестивалга киржирин дугуржуп алган бис. Тывадан «Күзел» деп аныктар театры киржир болган. Чээрби алды кижини баштап алгаш, Польша чедерин меңээ дааскан. Өг-бүлө-биле сүмелешкеш, оларны Бай-Тайганың Шивилиг аржаанынга аппарып аайлап, майгын, ыжын белеткээш, Кызылче кежээликтей айттаныпкаш, даарга эртен артистерим-биле Москва кайы сен дээр ужуруп плангы мен.

Шивилигден автоклуб-аквариум-даа дээр ийи кабиналыг машиналыг Кызылче чоруур дээр чолаачым-биле белеткени бердивис. Бистин чаныыска ийи эр кижини чедип келди. Бирээзин шал-бул таныр мен. Бодаарымга, Шами чурттуг башкы оол чүве, адын сактырымга, Володя-даа дээр ышкаш. Өскези – арган куу анык эр. Оозун танывазым шын. Ол эрниң эзии шыырак хире.

— Ак-Довуракка чедир олуртуп ап көр, эжим – деп, Володязы дилей-дир. Хөөкүй аварияга таварышкан болгаш шала аска. Инвалид кижини боорга, бир талазында, таныыр болгаш:

— Ажырбас, олуруптунар – дидим.

Оолдарны артында аңгы өрээлинче кирипкеш, чолаачым-биле мурнунга кабинага олурупкаш, Кызыл уунче хап ор бис.

Чолаачым хөй чүве ыттывас, черле ыңдыг чалгаарчыг кижини болгай. Чеже-даа чугаа эрээрге, каттырып каар. Элээн чоруп оргаш, чалгаарчыг боорга:

— Тургус, Ома, сен чалгаарчыг кижини-дир сен, мен дүү оолдар-биле соонга олуруп алгаш, хөөрежийн дээш – дээримге, чолаачым тура дүштү. Кабинадан үнгөш, артыкы өрээлче кирип кээримге:

— Кайы чедер сен, аал? – деп, эзирек оол менден айтыра-дыр. Мени орукка машина дозуп турган чорумал кижини деп бодаан боор.

— Кызыл чедер кижини мен – дээш, Володьяның чанынга хос олутка олуруп алдым.

Эзирек пассажирим менден: — Че, таныжып аал, брат. Адың кымыл? – дээш, менче холун сунду.

— Чылгычы Ондар – дээш, база-ла холум сундум.

— Кайы черниң Чылгычызы сен? – деп бо ийи. Баштай кайгай берген мен. Тывада чаңгыс Чылгычы деп аттыг кижини мен-не болгай мен. Чогаал, ши бижип чоруур кижини база мен-не болгай мен. Мени канчап танывас кижини боор? Чер-чуртум айтырып турар кижини-дир аа кылдыр бодапкан мен.

— Бажың-Алаак, «Искраның» – дидим. Володя ыт чок хүлүмзүрүп каап чор. Элээн чоруп олуруваста, демги эзирек пассажирим:

— Че, эжим, таныжып алыл – дээш база катап холун сунду.

— Чылгычы Ондар – дээш, эштиң холун туттум.

— Кайы черниң Чылгычызы сен? – деп катап айтырды. Эзирек кижини утупканы ол-дур деп бодааш:

— Бажың-Алаак, «Искраның» болгай мен дидим.

Эзирек эр менче караан елерээртир көргөш:

— Чажар чүвөң чок бе? – дидир.

— Чок, – дидим.

Чогу-ла шын. Бар болза хөөкүйге кудуп-ла бергей мен. Кижини төлүнүн бажы-даа аарып чорду-ла ынаан. Бай-Тайга, Барың-Хемчик кожууннун арт кырын ажып келгеш, хап ор бис.

— Че, эжим, таныжып алылам – деп, демги эр база сөс эреди.

Бо кандаай эр боор, менче азы чөңгээлп чоруур эр боор бе деп иштимде каразып эгеледим.

— Чылгычы Ондар – дээримге:

— Кайы черниң чылгычызы сен? – дидир. Черле элдеп. Бо кандаай чоор азы Бажың-Алаак, «Искра» чылгычлары айт оорлапкан чадавас, ыңчангаш менээ каразып чоруур кижини эвес деп бе дээн бодал бажымга кирип келген. Эзирек кижини-биле чүү ыңчап чоруур ону деп бодааш:

— Хөндөргейниң – деп кагдым. Эзирек эр тура халааш, мээң чанымче чоокшулай олуруп алды.

— Дем чаа Бажың-Алаак, «Искраның» чылгычызы мен дидим, а ам чоп Хөндөргейниң деп мегелеп тур сен?! Сен кончуг кижини сен бе?!

Мен-даа ыт чок, Володя-даа ыт чок. Иштимде шала хому-даксай берген мен. Мээң машинама сөөртүп чорумда, өске чорумал, эзирек кижини «хааннай» бээрге, ыңчанмайн канчаар.

— Сен кончуг кижини сен бе? –

Орукка ужуралдар

деп, дем эр чөңгээлей берди.

Сөглээр сөс тыппайн:

— Шору-ла кижини мен – дидим.

Шорунун мүн-не шору мен. Школачы чылдарымда районун чыныгы командаларыңга спортчу хевир аайы-биле үргүлчү Кызыл кирип турдум. Бокска тренерим Сергей Чадамба турган. Москвага өөренип тургаш, хостуг хүрешке хүрежип-даа турдум. Ол үеде каратэ деп чүве база тыптып турган. Чөпшээрвейн хоруп турда-ла, бүдүү акша төлөөш, бөлүк студентилер өөренип-даа турган бис...

Черле хорадаарым кончуг. Ындыг-даа болза туттунуп ор мен. Сайыт кижини эзирек кижини эттей бээр эвес.

Демги кижим ам база:

— Таныжып аал, эжим – дээш база катап холун сунду.

— Чылгычы Ондар – дээш, эштиң холун элээн дыңзыг туттум. Кижим аарзына бергеш, менче топтап көргөш:

— Чылгычы кижини канчап галстук кедер чүвөл? – дидир.

Ол аразында Ак-Довурактың заправка станциязы келген, чолаачым доктаай берди. Чолаачыга бензин садар акша бээр дээш үне берген мен. Машинавыс заправкалааш, дедир кирип ораарымга, дем кижим менче көрүп алган тейлеп тур.

— Ам бо канчап бардын, олур – дидим.

— Буруулуг болдум, акый. Буруулуг болдум, сайыт. Чимит-Доржуевич, буруулуг болдум. Шала-ла танып чадап чордум.

— Ажырбас, олур. Аалың кайдал, чедирип каайн – дидим.

— Постоянныйда.

Оларны чедирип кааш, Кызылче улаштыр хаптывыс.

Чылгычы ОНДАР,
РФ-тиң Күрүнө Думазының депутаты.

Суму чагырыкчызы Александр ЧИГДЕН:

МАЛ, ЧЕР ЭЭЛЕРИ КӨВҮДЕП ОРАР

— Чаа-Хөл сумузу 826 өрөгелиг, чурттакчызы 3576. Барык өреге бүрүзү мал, чер ажылы-биле амдырап чоруур. Черниң кежини четтирери — кымга-даа аас-кежик болгаш өөрүшкү. Бодунуң кызыл холу-биле бүдүргөн продукция эң амданың болгаш чаагай. Боттары чер, мал ажылдыг болурунче кижик бүрүзүнүң күш-ажылын мөөңнээринче бар арга-дуржулгамны үндүрүп келдим. Элээди назынымда-ла көдээде эр кижиниң кылыр ужурлуг ажыл-херектеринче кирдим. Ынчангаш 24 харлыгымда меңээ салбыр башкарап харысалгалыг ишти хүлээндирген чүве.

Суму чагыргазына мени сонгукчулар 1998 чылда шилип алган. Ынчан чүгле 11 өреге тараа тарып турган. Ол үе кижик бүрүзүңгө чик эвес турганын сактып болур. Ынчалза-даа күш-ажылга чаңчыкканнар анаа олуртпаан, шимченип кирген. Тараа, ооң продукциязы алызында кедиленип көдээде кижик бүрүзү билер. Чогум ол ажылды өг-бүлө бүрүзүнүң херээ кылдыр чарлаары барык болдунмас, шак ол биче сайгарлыкчы чорукче көдүрлүрү оюнчук эвес. Бут кырынга туруп келгеннерге дузалажып, хөлезининге тараа үрезинин ап, ону тарыыр сугаттыг шөлдү белеткээринге карак кызыл болуру негетинер.

Бот-тускайлаң байдалче көдүрлүрүңгө хол куруг кижик чаңгыс чыл эвээш. Мал, чер ээлеринге улаштыр-улаштыр бараан болгаш, ам хөндүрлүп болур. Шак ол күш-ажыл кижини езулуг ээ болур чорукка хевирлээр. Ынчан бут кырынга кым-даа туруп келир. «Эреге эвес, бергеге өөренир» деп чон

ортузунда үлегер домак кайын-на боду тыштып келир ийик. Шылгалданы эрткен эр кижик өг-бүлөзи, чоок болгаш хамаарылгалыгларның езулуг даянгыжы болу бээр. Шак ыңдыг өг-бүлөлөрниң ээлери бисте он-он.

Эрткен чайын тараажылар кызыл-тас, чинге-тараа, арбай тараан. Мал чернеринден бир эң ажыктыг культура — сула. Меде сизген ажаап өстүргеннер база бар. Тараа культураларын 78 өреге өстүргөн. Мен бо удаада

элээн дуржулгалыгларның фамилияларын, аттарын чыскаай бижип көрейин: Седен Дапык, Кама, Каадыр-оол Суваннар, Уйнуу Шаравий, арат (тараачын) ажыл-агыйларның баштыңнары хоочуннар Михаил Дугар-Сюрюк, Маадыр-оол Лопсан. Үстүнде демдеглээним бөлүк экономиктиг буураашкын-даа үезинде чонунга күш-ажылгырын көргүскөн кижилер-дир. Кайызынга-даа хүндүткел болгаш чоргааралым улуг.

Күзег, малдың кыштаглаашкын бүдүзүңдө аалдар кезек када доктаар Бедик-Хавак (амгы Чаа-Хөл суур) шаанда өргөлери-биле онзагай деп, улуг назылыглар сактыр. Олар шаанда школачы чылдарында өргөлөр дузактааш, ооң кежин дужаап чораан. Терезин бугазының суу шала озалааш турган. Чаа-Хөл хемнин суун хавак иштинден үндүрүп дажыглаары барык болдунмас. Ынчангаш ук чер чүгле күзег. Чурттакчылыг суурнуң ында туттуна бергени чагырып-дужаар системаның сүр күжү. Бергелер бар-даа болза, Зоя Сертип, Марта Корбаа, Валентина Олчанмайның ногаа аймаан өстүрүп ап турары макталдыг. Суг, сугат айтыры бо суурда элээн нарын. Өреге, каттыжып алган төрөл бөлүктөр, кудумчулар аайы-биле аңгы немей кудуктар үндүрүп алырынга хереглеттерин акша мөөңнөп алыры амдызында болдунмас.

Суур ишти мал бажын тударынга чамдык берге талаларлыг. Ынчалза-даа чон өөрөнгөн аайы-биле малын өстүрүп турар.

Мерген Доржу, Евдокия Базыржап, Уйнук Минчит-оол, Каадыр-оол Сандуу, өскөлөр-даа малмаганныг. Ылаңгыя мурнуку чылдарда мал ажылынга чораан өрөгелер мал өстүрер талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг.

Сумуда тургустуна берген эки чүүлдер, таарымчалыг байдалдар кожуун чагыргазының даргазы Алдын-оол Тюлюш, кожууннуң чер комитетинин даргазы Эдуард Дыртыктын организастыг ажыл-херектери болу берген.

Дуржулгалыг удуртукчуларның чаңгыс сүмези, ээ-хамаарылгазы ажылга кызымактарга идиг болгаш олча-ажыкче уг-шиг. Азырадыкчы хөөнерге туттурбааннар эки чүүлдерни шала дыңнаар, дораан ажыглай бээр болгай.

Өг-бүлелер, төрөл бөлүктөр, тала-дугай аайы-биле бир баг чоруктардан аңгыда, 5 кижик составтыг звено ийи чыл дургузунда тараа культураларын өстүрүп турар. Оларның шөлүнүң хемчээли 21 гектар. Звенонуң удуртукчузу Доржулдай Каазут. Бо коллектив 2001 чылда 25 тонна, 2002 чылда 12 тонна тараа культураларын ажаап алган. Кежигин бүрүзүңгө бир тоннаны хуваап берген. Артыкшылын чединмес байдалдыг өрөгөлөргө бир-дөрт шоодайлап үлөп берген.

Үстүнде демдеглээним эвээш-биче ажылдар амдырап-чурттаарынга чүгле дөгүм, немере. Боттук, улуг ажылдар амдаа тургустунмаан. Чер-черде бар дуржулганы шингээдири

чедип алдынмаан. Суму хөй өрөгелиг, хөй чурттакчылыг. Ында каш-каш суурнуң чону бир суму кылдыр каттышкан. Ажыл кылып шыдаар кижик күжү артыкталып турар. Кым-даа ажыл-иштиг чорууру күзенчиг. Ол амдызында шийтпирлеттинмейн турар.

Сумуда албан черлери, организастиялар, биче сайгарлыкчы деңгелче көдүрлүп үнгөн өг-бүлө бүдүрүлгелери интернет, компьютержилгеже киргелек. Ол байдал медээ-чар тарадырынга элээн таарымча чок, информациялар-биле хандырылганы почтаның харылаа төвү, солун, сеткүүлдер чедирип болур. Көдээ ажыл-агыйда чаа чүүлдерни «Шын» солунда чырыдып эгелээни чүүлдүг. Дыштанылга хүннеринде солуннуң субботада үндүргөн номери ылап номчуштуг-дур. Медээ-чарлар, чарлардар амдызында эвээш ышкаш. Хөй чарлардарны көргөш, кожуундан Кызыл, еске-даа хоорайлар, чурттакчылыг черлерге бо кижик хереглелдерин айтырып телефоннаар болгай.

Чарлардарны республиканың булуңнарындан, кожа-хелбээ девискээрлерден чыып, тургузулалары күзөңчиг. Ол дүлө, саналдарже кичээңгей салыксадым. Солуннуң чагыдылганы дээш хемчеглерни суму девискээринге калбаа-биле чорудар бис. Солун чокта, медээ-дыңнадыг чокта, дүлөй чүве-биле дөмей-ле болгай.

ЧАРЫН ДҮШПЭЭН ШААНДА, АҢНАВАС

Мен миннип кээримге-ле, улуг угбам Долума Седиповна, честем Арак-Кара Кодур-оолович Күжүгеттерин Дагыр-Шемиге турган өөңгө-ле өскөн, оларымны авай, ачай деп өөренип калган мен. Кышкы үелерде улуг ыяш орунга мени ортузунга чытырып аарлар.

Думаа-халаң чашкы шаамның бир сактыр чүвем, угбам, честемниң чодураалыг чөкпээниң амданын шуут-ла бодум кырган-ача апарган хиремде, ооң чаагай айдызы ам-даа аксымда хевээр чор ийин. Ол онзагай кылган үстүг-чарлыг чөкпекти чамдыкта оорлап чип-даа чордум. Даштыгаа чажырып суп алыр мен, чөгөнчимми!!!

Ол үеде Дагыр-Шемиге ийи МЧАЭ-лер турган. 40 чылдарның төңчүзүңдө ол ийи МЧАЭ-ни каттыштыргаш, «Коммунизмче орук» колхозту тургускан. Эдер-Дагның адаанда улуг шыктын деспек кырынга 10 шаа казанак бажыңнарлыг, өгдөрлик колхоз төвү ол болган. Чон ону Көвей-Бажын деп адай берген. Колхозтун бирги даргазынга Дагба-Доржу Күжүгетти сонгуп алганнар.

Ачам-честем Арак-Кара Күжүгетти Кызыл хоорайга бир чыл хуусаалыг колхоз даргалары белеткээр школаже өөрөдип чорудупкан. Бир чыл дургузунда авам-угбам Долума Седиповна-биле иелээн чурттап турувуста, угбам дун уруу Эремааны божаан. Школазын доозупкаш

келгеш, честем «Коммунизмче орукту» даргалай берген. Колхоз төвү Көвей-Бажынга немештир бажыңнар туттунуп, улуг шыкка школа-даа туттунган. Ол үеде амгы Чыраа-Бажы суурга чаңгыс өргөн-даа чок турган.

Дагыр-Шемиге, Хову-Аксинга турган ийи колхозту каттыштыргаш, ооң тудуг-суурун амгы Чыраа-Бажы суурже көжүрүп эгелээш, колхозка «Коммунизмче

Юбилейиниң бүдүзүңдө

орук» деп атты тывыскан. Колхоз даргазынга сөөлүңдө СССР-нин Дээди Советиниң ийиги чыбыжынын депутаты чораан Донгак Сүлдемович Настык-Доржуну сонгаан. Ачам-честем Дагыр-Шемиге турган «Коммунизмче орук» колхозту 5 чыл даргалааны ол. Хову-Аксинга, Дагыр-Шемиге турган школаларны Чыраа-Бажынче көжүргөн, Дагыр-Шемиге турган школа ам-даа ажыглаттынып тур, ында ам мастерская, а Хову-Аксинга турган школа амгы стадион шөлүңгө турган. Ол ам өрттенип калган.

Думаа-халаң чашкы шаамдан база бир сактыр чүвем — хуу арааттарның мал-маганын колхоз хөрөңгизинге кадып турганы. Угбам, честемниң хой, өшкүзү хөй турган. Бирги үзүлгени дең-

дун билер мен, ийигизин кончуг эки билер мен. Дүш соонда хойну мен аалдан ырак эвес кадарар турдум. Өөрөдип алганым, мунар улуг шырак бызаа дег, өлө-көк хунам бар. Ол хунамы өске хой, өшкү-биле колхоз өңчүзүңгө аппаарга, ол хунамдан туттунуп алгаш, мөөредир ыглап турганымны чиге сактып ор мен.

Ачам-честем Кызылдың механизация училищезин дооскаш келгеш, кезек үеде «НАТИ» дээр хол-биле долгап тургаш ажылдадыр тракторга ажылдап тургаш, бригадирлей берди. Ооң черле кылбас, билбес ажылы чок, «алдын холдуг» кижиле болгай. Ынчан-на ол Чыраа-Бажынга бир-ле дугаар дайын үезиниң үрөлбөс, барбас-четпес чери чок, үш буттук мотоциклин садып алгаш, оозун 20 ажыг чыл мунуп келди ийин. Сөөлгү «Уралын» 70 харга чедир мунду, ол ам-даа халып тур. Ийиги «үш буттугун» Доржу Монгуш акый садып алды. «Ийи буттугун» ынчаарда хову бригадирин турган, шаанда Чыргакыга мени башкылап чораан, хүндүлээрим Комбукай Куулар мунуп турду ийин. Ону Чыраа-Бажын улуг назылыглары билер. Честем колхозка слесарь-токарь тургаш, пенсияже үндү. Ам ооң хары 79, Шуравыстың улуг уруу Салбакыйның бажыны-биле кожа бичи бажыңында үжелээ тодугдогаа, омакшылдыг чурттап олар. Ол таакпы безин тыртпас, арганы өйлөп ижер. Ам-даа ажыл-

гыр, тудунгур чоруун салбаан. Уруунуң уруунуң коданында 40 шаа хой, өшкүлүг, ийи саар инектиг, каш чылгылыг, кызыгкыйыг чок ажылдап, амыр-шөлөөн чурттап олурар. Ол — Чыраа-Бажынның сурагылыг аңчызы. Дииннээр үе чоокшулап кээрге, ооң уйгузу безин чиде бээрин чиге сактып олур мен.

Бир-ле катап, ынчаарда мен ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунун бирги секретарына тургаш, күзүн, шөлөөм үезинде, честемни сыыннаар үеде эдерген мен. Ол сурагылыг чарынчы база кижик. Чарын салгаш, дүшпээн болза, аннавас. Бир эртен чарын салырга дүшпээн, кежээ база ыңдыг болган. Мен албадап тургаш, кежээки одарже оон бодун чорудуптум. Кижим, шынап-ла, куруг келди. Эртенги одарда чарын-даа дүшкен. Одаг ээзи хол даян мени эдертип алды. Улуг Чыргакының Теве-Адар чоогу чүве. Шынап-ла, тергиин-даа улуг 12 адырлыг сыынны кижим ужуруду. «Хемчик» аңныртывыш черинден алган лицензиямны ол ыяк күүсеткен ийин.

Арак-Кара Кодур-оолович харынга-даа тоовас, ээлчег келирге, кара-доруун мунувуткаш, өшкү-хой, инек, чылгы ээлчээн кадарып эрттирип турар. Хеймер кызының уруунуң уруглары Анай-Хаак, Өпей-оол оларын чылгап-чыттап олурар ийи дакпыр кырган-ача-ла болгай. 2003 чылдың январь 1-нин хүнүңдө ол 80 харлаар. Баш удур солун дамчыштыр силерге кадыкшылды, хөй-адыңар ол-ла хевээр бедик чоруурун йөрөөп олур мен, ачай-честей Арак-Кара Кодур-оолович!

Кызыл-оол КУУЛАР.

Эрзин суур.

ДЕМНИГ БООП КӨРҮҢЕР

Хоойлужудулга палатазының бирги сессиязының чедиги хуралына депутаттар Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгезин күүседип турар хөйге билдингир даргаларны оралакчы албан-дужаалга бадылап бербээни элдептиг бооп турар.

Сессияның чедиги хуралына Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары чажыт бадылаашкын үезинде көрүжүн өскөртүп, удурланкыч туружун көргүскөн. Чажыт бадылаашкын-биле чаштынып алгаш, боттарының күзелин боттандыры дээрже демниг эвес чоруктун көскү херечизи-дир.

Чазак Даргазының оралакчыларының хүлээлгезин күүседип турар эштерин ажыл-херээн чон билер. Олар дөгө-реси чон-биле ажылдап турар шырак эртем-билигилгил, арга-дуржулгалыг кижилер-дир. Радио, телевидение, солун, сеткүүл таварыштыр хөй-ниити оларның канчаар ажылдап турарын үргүлчү дыннап, көрүп турар болгай. Бодум хуумда оларның моон-даа сонгаар чедикшиңниг ажылдап болурунга бүзүрээр мен. Бо айтырыгны депутаттар сүмележип тургаш, хандыр өөренип көөр турган деп бодаар мен. Ындыг-даа болза Хоойлужудулга палатазында чажыт бадылаашкыны ажыглап, ажылга шаптаразыннар тургузар депутаттар бары хомуданчыг-дыр. Моон-даа ыңай чон-биле ажылдаар болгай силер, сүмележип тургаш, демниг ажылдап көрүңер, хүндүлүг депутаттарывыс. Төрөөн Тывавыстың сайзыралы дээш сырый каттыжынар.

Уван-оол МОНГУШ,
сонгукчу.

Кызыл хоорай.

Декабрь 18-те ТР-нің прокуратуразына республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнының удуртукчуларының Таарыштырылга чөвүлел хуралы эрткен. Хуралдың ажылына Сибирьнің федералдыг округунуң ТР талазы-биле федералдыг инспектору Т.Д.Монгуш, ТР-нің Чазак Даргазының оралакчысы И.Н.Товарищтай, ТР-нің Дээди судунуң даргазы Н.Ч.Күжүгет, республиканың наркология диспансериниң кол эмчизиниң оралакчысы С.Д.Моломдай, ТР-нің Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчысы А.Т.Оюн, «Ресагротехтөп» КУБ-туң директору А.О.Хертек, кожууннар прокурорлары, ТР-нің ИХЯ-ның янзы-бүрү албаннарының ажылдакчылары киришкен.

РФ-тиң ФАА-ның ТР талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу А.П.Вяткин федералдыг айыыл чок чорук дугайында хоойлуларны күүседир хайгаарал талазы-биле республика прокурорунуң улуг дузалакчысы О.А.Бузькаевага «Россияның күрүнениң айыыл чок чорук органны-

ның 85 чылы» деп шакты шаңнал кылдыр тывыскан.

Чөвүлел хуралга «Тыва Республикада наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга чөрүштүр садып-саарып турар үүлгедиглер-биле демиселдин байдалының дугайында» база «Бөлүгөжип алгаш организастан кем-херек үүлгедигшиктерин ойтур шаап илередир болгаш истээр талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнының ажылын организастан дугайында» айтырыгларны чугаалашкан.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди ТР-нің ИХЯ-ның КМ-нің наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга чөрүштүр садып-саарар чоруктар-биле демисел чорудар килдизиниң начальниги Г.В.Лобанов, республика прокурорунуң оралакчысы Б.М.Бадмаев, ийги айтырыг талазы-биле организастан кем-херек үүлгедигшиктерни-биле демисел чорудар эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар С.Ш.Доспан илеткел кылган.

ГРАММ ГАШИШТЕН — КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭ...

Школага аажок эки өөренип турган 12 харлыг уруг ада-иезиниң гашиш садыглаарына шыдашпайн, астынып өлгөн. Назы четкен оол «сиген» тыртып алгаш, эзирээнинден телевизоруң аңдара октапкаш, балды сегирип алгаш, авазын бажыңдан үндүр сывыргаш, анык кыс-биле холбажып, «сыкырткан» соонда, СПИД-биле аараан. Наркоман оол ынчаар хөдөлип тургаш, шынгы чурумнуг эдип-чазар күш-ажыл колониязынга херек эрттирери-биле шииттирген. Кызылга чурттап турган наркоман ийи алышкы кайызы-даа өг-бүлелиг турган. Оларның бирээзин наркоман эжи өлүрүп каан, ескези — амызынга боду четтинген.

Социологтарның санаанын езугаар алырга, наркоманнарның 50-80-хуузу наркотиктерни со-нуургааш, ажыглап турар, оон ханы тамыже чулуп бадар. Оон ийи, үш... Түннели билдингир «Ак өлүм» деп ат оон үнер. Чамдык саннарны көрээли. Бо чылдың ноябрь 1-де республика эм-нелгезиниң наркология салбырына учетка 950 наркоман турган. Олардан 137 кижиге опий, 813 кижиге гашиш, а 11 кижиге опийни, гашишти холуштур ажыглаан наркоманнар болган. Наркоманнарның аразында 12 херээжен, 11 назы четпээн уруг бар. СПИД-биле аарыг 18 кижиге учетка турар. Наркомания учедунда ниитизи-биле 3486 кижиге кирген?!

Милиция ажылдап турар, холу салдынып удуваан. Ол хирезинде наркомания-биле демисел чорудар талазы-биле Россияда 74 дугаар черде-дир. Бо чылдың 11 айларында наркомания-биле демиселди күштелдиргеш, Россияда ниити 89 девискээрнин аразында 25 дугаар черде келген. «Мак-конопля» деп операцияга 287 шагдаа киришкен. 67 наркоманны туткаш, 27 кг гашиш, марихуаныны хавырган, буруулугларга кеземче хары-салгазын онааган. «Допинг» деп операция үезинде наркотиктиг бүдүмелдер шыгжаар, учедун кылыр 52 медицина албан черлерин хынаан.

Бо чылдың август айда Тывага «Блок» деп улуг операцияны чоруткан. Аңаа 348 шагдаа киришкен, алды кожуунга 88 оперативтиг дилээшкин бөлүктери ажылдаан. 964 грамм гашишти, сес боону хавырган. 12 кеземче херээн оттурган.

Истелге черлери 454 кеземче херээн истеп дооскаш, судче 409 херекти кириген. Кеземче херээн 354 кижиге, оон иштинде 46 херээженге, назы четпээн 25 уругга онааган.

Ооң-биле кады 1999 чылдан бээр наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садар чоруктар-биле демисел килдизинге чангыс-даа ажылдакчы немешпээнин, истекчилерниң профессионал деңгелиниң чавыс бооп турарын, чеди кожуунда наркотиктер-биле демисел чорудар ажылдакчыларның албан-дужаалы чок бооп турарын четпес деп көргөн. Оларның техниктиг хандырылгазы негелдениң чүгө 20 хуузу бооп турар.

ЭРГИ КӨРҮШТЕРДЕН ЧАЙЛААР

Наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садып-саарар чоруктар-биле демиселдин айтырыгы республика прокуратуразының кичээнгейинде. Бо айтырыгны чыл санында ийи катап чугаалажып көрүп турар. Оларның түннелдерин Таарыштырылга чөвүлелиниң хуралына көрүп келген. Сөөлгү ындыг хурал эрткен чылдың ноябрь айда болган. Бо чылын прокуратура органнының ажылдакчылары наркомания-биле аарыг кижилерни учетка тургузуп, оон үндүрүп турарының байдалын, чер ажыглакчыларының боттарының хүлээлгелерин күүседип турарына, кадык кам-

галал органнында наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни шыгжап, учетка киригенин, «2001-2003 чылдарда наркотиктерни соора ажыглаарына болгаш дүрүмгө чөрүштүр садып-саарарына удур комплекстиг хемчеглер дугайында» ТР-нің Чазаның доктаалын күүседип турарын хынаан.

Наркоманнарны диспансер учедундан уштур талазы-биле негелделерни хажыдып турары илерээн. Чижээ, хоочураан наркоманнарны чылда бештен эвээш эвес катап шинчил көөр ужурлуг. 1968 чылда төрүттүнген, гашиш-биле аараан С.А.Дээрзин 1998 чылда учетка кириген. Оон бээр аңаа хайгаарал кылбаан. 2001 чылдың ноябрь 10-дагы бижимел демделелден алырга, ол аарыг кижиге айыткан адресинге кажан-даа чурттавайн турганы илерээн. Үүлгеткен херээ дээш судка 4 чылда хосталгазын казыттырып шииттирген кижиге болган.

Чер ажыглакчылары наркоманияга удур комплекстиг хемчеглер дугайында ТР-нің Чазаның 2000 чылдың ноябрь 9-та №18 доктаалын база чедир күүсетпейн турары илерээн. Ховуларда чайгаар үнген конопляны (хендир кылыр үнүштерни) арыглап-аштаарын чорутпайн турар. Бо талазы-биле чылдың баштайгы чартында Каа-Хем, Эрзин кожууннарның, ийиги чартында Кызыл, Бай-Тайга, Тожу, Чаа-Хөл кожууннарның чагыргаларына сагындырыгларны кылган. Конопляны узуткаар талазы-биле хемчеглерге акша-хөреңгини бюджетте көрбээни илереп турар, ындыг байдал Каа-Хем кожуунда илерээн.

ТР-нің Чазаның айтышкынын езугаар арылап үнген шөлдерни аштап-арыглары-биле 3 млн. рубльди үзүп берген. «Росагротехтөп» деп КУБ бо сорулгага МТЗ-82 деп 8 тракторну сиген кезер машиналар, хоран чаштырар чепсек-херекселдер-биле кады берген. Ол отряд 6 муң гектар шөлдүн коноплязын арыглаан. Ынчалза-даа үзүп берген хөреңгини соора ажыглаар таварылгалар илерээн. Чижээ, Бай-Тайга кожуун «Росагротехтөп» 20 муң рубльди бээрге,

оон 11340 рубльди көдээ ажыл-агый эргелелинге ксерокс садып алырынга ажыглаан. А 1200 рубльди машиналарга бензин садып алган. Эске-даа чаштырыгларны илереткеш, чогуур хемчээ алган.

Кызыл хоорайның, Тожу, Таңды, Чаа-Хөл кожууннарның иштики херектер органнының ажылдакчылары административтиг хоойлужудулганы хажыдып турарын прокурорлар илереткен. Олар наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садып-саарып турар кижилерниң херектерин көөр үеде, кеземче херектерин наркотиктерни хураап алыр үеде

хажыдышкын болдурган дээш ара соксадып турган.

Наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садып-саарган үүлгедигшиктериниң саны эрткен чылдың 11 айларында 618 турганындан бо чылдың 11 айларында 553 чедир кызырылганын илеткелде демделгэн. Бо чылын саарылгадан 97922 грамм наркотиктерни, оон иштинде 62213 грамм марихуаныны, 55272 грамм гашишти, 13,56 грамм опийни хавырган. Отчеттүг үеде Тывага 783 дыңнадыг үнген, олардан 206 материалга кеземче херээн оттурбаан. Прокуратура органнының ажылдакчылары бо материалдарны шуптузун хынаан. Херек оттурарындан ойталаан 38 доктаалды солаан. Оларның тозунга херек оттурган, а 29-унга катап истелге чорударын сүмелээн.

Тываның чамдык суму, суурларында кырганнар, херээженер, уруглар безин «кара дүжүттү» чыып турары кымга-даа чажыт эвес болгай. Көдээ черлерде ажыл чок болганда, чыып алган «чылыг оят» саң-хөө хандырылгазынга дузалаар деп, чамдык кижилер чугаалажып-даа турар. Наркоманияның чедирип турар улуг хоразын улуг кижилер шоолуг херекке албайн турар. Бо хорандан чеже кижиге өлүп турарын номчуп, көрүп турза-даа, ылангыя херээжен кижилер оларның садыпкан гашижин оон студент уруг-дарыы садып алпаар чыгыгы деп чүвени бодавайн турар. Бо уржукту дазылындан тура тыртар үе келген. Хову-шөлдерде үнген хоран ойттар узуткаар, наркоманияның хоразын кижилерниң угаан-медерелинге билдиндер үе келген. Ону чедип алырга, кеземчениң чайлаш чок апарын кижилерге угадыры чөптүг. Истекчи бүрүзүнүн ажылын суд үнелээр. Наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садып-саарып турарының дугайында кеземче херектерин судтарга канчаар көрүп турарын ТР-нің Дээди судунуң даргазы Н.Ч.Күжүгет чугаалаан.

ХЕРЕКТИ СУД ҮЗЕ...

Эрткен чылын судтар наркомания талазы-биле 497 херек-

терни көргөн. 341 кижиге хамаарыштыр 326 херекке шииткелди үндүргөн. 117 херекти чедир истээри-биле дедир эгиткен. 98 кижиниң хосталгазын казып шииткен. 234 кижиге шенелде шидилгени онааган. 7 кижиге келдерел-биле хосталган. РФ-тиң КК-нің 228 чүүлүнүн 1 кезээ-биле 214, ол-ла чүүлдүн 2 кезээ-биле 2, үшкү кезээ-биле 93, дөрткү кезээ-биле 26 кижини шииткен.

Бо чылдың 9 айларында 204 кижини шииткен, оларның 80-иниң хосталгазын казып шииткен. Наркотиктерни садып, шыгжаар, дамчыдар херекке херээ-

талазы-биле суд коллегиязының тодаратканын езугаар РФ-тиң КК-нің 228 чүүлүнүн 3 кезээниң «в» пунктузу-биле Улуг-Хем район судунга 5 чылда хосталгазын казыттырып шииттирген Р.Ч.Дары-Сүрүнүнүн кеземче херээн өскерткеш, РФ-тиң КК-нің 73 чүүлү-биле 5 чыл хуусаалыг шенелдеге шииткен. Судтун шиитпиринде айытканын езугаар алырга, шииттирген кижиге ону үжөп-чиндирииниң мурнунда наркотиктерни милиция ажылдакчыларына эки туразы-биле дужаап берген болгаш бодунун буруузун ак сеткилдир-

ТР-нің прокуратуразында

ТАМЫДАН УШТУНАР ДИЗЕ...

Надежда Чычаан-ооловна сагыш човаашкынын демделгэн. Шииттирген херээженнерниң шуптузу чедимчези эвээш өг-бүлелерде чурттап турар. Берге байдалдан уштунар арга тып чадааш, уругларын аш-чем-биле хандыраар дээш херек үүлгедип турары илереп турар. Судтар херээженерге хамаарыштыр шииткел үндүрерде, чиигедир барымдааларны ажыглаар ужурга таваржып турар. Чижээ, эрткен чылын болгаш бо чылдың тос айларында РФ-тиң КК-нің 82 чүүлүн езугаар назы четпээн уругларлыг болгаш сааттыг 11 херээженниң шииткел эрттирер хуусаазын соңгаарлаткан. ТР-нің Дээди судунуң кеземче херектериниң

биле миннип, херекти илередиринге идепкейлиг дузалашкан бооп турар.

«Наркотиктиг бүдүмелдер, психотроптук, улуг-күштүг болгаш хоран чүүлдерге хамаарышкан үүлгедиглерниң дугайында херектер талазы-биле суд практиказының дугайында» РФ-тиң Дээди судунуң 1998 чылдың май 27-де пленумунуң №9 доктаалын судтар чөптүг болгаш шын деп көргөн. Ынчалза-даа практикадан ап көөрге, наркотиктерни бүдүреринге, болбаазырадырынга хоойлуга чөрүштүр ыңай-бээр дажыглап садарына, оларны тодарыдырынга холбашкан чаштырылгалар база бар дээрзин Дээди судтун даргазы чугаалаан.

Наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садып-саарар үүлгедиглер-биле демиселдин айтырыгы чөвүлел хуралдың бүгү киржикчилериниң кичээнгейин бүрүн хаара туткан. Сибирьнің федералдыг округунуң ТР талазы-биле федералдыг инспектору Т.Д.Монгуштуң, РФ-тиң ФАА-ның ТР талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу А.П.Вяткинниң, ТР-нің Чазак Даргазының оралакчысы, наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садып-сайгарар үүлгедиглер-биле демисел чорудар чазак комиссиязының даргазы И.Н.Товарищтайның, РФ-тиң УПФА-ның ТР талазы-биле эргелелиниң начальниги Т.К.Күжүгеттин, ТР-нің ИХЯ-ның сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.О.Тарыманың саналдары чидиг болган. Бо айтырыгны чугаалажыры чалпар үезинде безин уламчылап турганы оон херечизи болур. Чижээ, моон мурнунда ТР-нің ИХЯ-ның наркотиктерге удур демисел килдизиниң удуртукчузу турган амгы үеде Тыва каайлының начальнигиниң оралакчысы Е.М.Анжиганов тургустунган айтырыгга хамаарыштыр бодалын илереткеш, «Ак» болгаш «Шивилиг» эрттирилге пунктуларын дамчыттыр наркотиктер дажыглаарын ыяк дуглаары чугула дээрзин сагыш човаашкыны-биле чугаалаан.

ТР-нің прокурору, Таарыштырылга чөвүлел хуралының даргазы К.А.Кудряев болган шыңгы чугааның түннелин кысказы-биле үндүргөн. Шуптувус — прокурорлар, милиция, суд болгаш ФАА ажылдакчылары — боттарының участоктарына хүлээлгелерин шынчы күүседип ужурлуг. Чүгле ынчаарда бо чугула айтырыгны үзе шиитпирлээр дээн.

Таарыштырылга чөвүлел хуралының шиитпирин чедир ажылдап кылгаш, республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнының чорудар. Наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садар чоруктар-биле демиселдин ажылчын бөлүүнүн ажылын идепкейжидер. Наркотиктер-биле холбашкан кеземче херектеринге хайгааралды күштелдерин кожууннар прокурорларына сүмелээн. Кеземче херектерин соксаткан таварылгаларны, чогуур үезинде хыналдаларны кожууннар прокурорлары чорудар. Бо талазы-биле медээлерни ТР-нің прокуратуразы аппарадынга квартал санында кириер. Наркомания айтырыгы чүгле кезедишкни-биле шиитпирлеп болдунмазын Камилль Исхакович демделгэн. Шуптувустун киржилгевис-биле бо «аарыгны» эмнээр.

Василий КРИВДИК.

**ПОНЕДЕЛЬНИК,
ДЕКАБРЬ 30**
1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 Фантастическая комедия "Дорогая, я уменьшил детей".
10.55 Большие родители.
11.35 "Дисней-клуб". "Переменка".
12.00 НОВОСТИ.
12.15 Исторический боевик "300 спартанцев".
14.10 "Ералаш".
14.25 Путешествия натуралиста.
15.00 НОВОСТИ.
15.15 "Серебряный шар". Людмила Савельева.
16.00 "Живая природа". "Братья по крови".
17.00 Большая стирка.
18.00 НОВОСТИ.
18.25 Шутка за шуткой.
19.40 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.35 "Убойная сила-4", т/с. "Последний причал".
22.45 Премьера. "Спецназ. Витязь в черной маске", д/ф.
23.30 Фабрика звезд. Постскриптум.
00.00 Ночное время.
00.15 "Идолы". "Создатель "Плей-

боя" Хью Хефнер".
01.10 Формула власти.
01.40 - 02.50 "Дибров - Paty: Магия".

РОССИЯ

06.45-09.45 "Доброе утро, Россия!"

"ТЫВА"

06.49, 07.15, 07.45, 08.15, 08.45, 09.15, 09.35 ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

09.45 "Операция "Ы" и другие приключения Шурика", х/ф.
11.35 В "Городке".
11.45 ВЕСТИ. ДЕЖУРНАЯ ЧАСТЬ.
12.00 ВЕСТИ.
12.20 "Влюблен по собственному желанию", х/ф.
13.55 "Ха". Маленькие комедии.
14.10 "Экспертиза".

"ТЫВА"

14.30 ВЕСТИ-ТЫВА.
14.40 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.
14.50 Коллаж.

РОССИЯ

15.00 ВЕСТИ.
15.20 "Что хочет женщина", ток-шоу.
16.20 "Зигзаг удачи", х/ф.
18.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

ЧАА ЧЫЛ-БИЛЕ! С НОВЫМ ГОДОМ!
18.20 ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
18.30 НОВОГОДНИЙ ЛАБИРИНТ. Прямой эфир. Тел.: 3-28-88, 3-28-19.
19.00 Малчыннарның ынак ырылары.
19.40 НАГРАЖДЕНИЕ "НОВОГОДНЕГО ЛАБИРИНТА".

РОССИЯ

19.50 "Воровка. Счастье наоборот", т/с.
20.50 "Спокойной ночи, малыши!"
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

21.35 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

21.50 "Гений", х/ф.
00.55 "Дежурный по стране". М.Жванецкий.
01.45 Остросюжетный фильм "Патриот".
03.25 - 03.38 "Дорожный патруль".

НТВ

06.00, 06.30, 07.00, 07.30, 08.00, 08.30 СЕГОДНЯ.
06.05, 06.35, 07.05, 07.35, 08.10, 08.40 УТРО на НТВ.

09.05 Один за всех.
10.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
10.30 Намедни-2002.
11.40 Профессия — репортер. "Модель сверхчеловека".
12.00 СЕГОДНЯ.

12.05 Музыкальная сказочная комедия "Чародеи".
13.35 Вы будете смеяться!
14.00, 15.00, 16.00 СЕГОДНЯ.
14.05 Женский взгляд.

14.40 «Она написала убийство», т/с.
15.40 «Принцип «Домино», ток-шоу.

17.00, 18.00 СЕГОДНЯ.
17.05 Комедия "Где находится нофель?".

19.00 СЕГОДНЯ.
19.35 Премьера-2002. Комедия «О'Кей».

21.35 Профессия — репортер. «Бои без правил».
22.00 СЕГОДНЯ ВЕЧЕРОМ.
22.35 «Гражданин начальник», т/с. Закл. серия.
23.45 Гордон.
00.45 - 01.35 "Бессмертный", т/с. Закл. серия.

ТВЦ

10.00 Настроение.
11.00, 12.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
13.00 Фильм-сказка "Снежная королева".
14.20 "Новогодняя сказка", м/ф.
14.35 Телемагазин.

15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 "Дата".
16.15 Фантастическая комедия "Горничная по вызову".

18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Постскриптум.
19.20 Экспо-новости.
19.30 "Дети спасают животных", т/с.

20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 Живой уголок.
20.55 Мультфильм.

21.05 Вот такой Дед Мороз!..
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.15 Антимония.

22.55 «Узы любви», т/с.
23.35 Экспо-новости.
23.55 Боевик "Без компромиссов".
02.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
02.45 Особая папка.
03.15 Времечко.
03.45 "Мир красоты". Гала-

представление.
04.40 - 05.15 Большая музыка.

ТНТ

06.00 «Лето нашей тайны», т/с.
06.50 «Шахерезада», м/с.
07.15 «Новый Дед Мороз», м/с.
07.40 «Волшебный школьный автобус», т/с.

08.05 «Удивительные животные-4». "Крошечные животные".
08.30 «Непридуманные истории», т/с.

09.00 "Женщина-полицейский", т/с.
10.00 О, счастливчик!
10.45 «Земля: последний конфликт», т/с.

11.35 «Шахерезада», м/с.
12.05 «Новый Дед Мороз», м/с.
12.30 «Волшебный школьный автобус», т/с.

13.00 ТВ-клуб.
13.30 «Лус-Мария», т/с.
14.30 Наши песни.
14.45 О, счастливчик!

15.30 «Окна», ток-шоу.
16.25 Комедия с элементами фильма ужасов «Эльвира — повелительница тьмы».

18.30 «Удивительные животные-4». «Крошечные животные».
19.00 «Чудеса кино», д/с.
19.30 «Окна», ток-шоу.
20.30 Продолжение следует..

21.30 Комедийный боевик "Доспехи Бога".
23.35 Наши песни.
23.50 Империя страсти.
00.35 «Окна», ток-шоу.
01.25 Продолжение следует...
02.15 «Лус-Мария», т/с.
03.05 - 03.45 О, счастливчик!

**ВТОРНИК,
ДЕКАБРЬ 31**
1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 Комедия "Дорогая, я увеличил детей". Продолжение семейной фантастической комедии "Дорогая, я уменьшил детей". Папа-профессор превзошел самого себя. Созданное им новое приспособление увеличивает все до невероятных размеров. Для этого фильма сделали самые большие в мире плюшевые игрушки: они должны были соответствовать гигантскому росту двухлетнего мальчика.
10.50 Что? Где? Когда?
12.00 НОВОСТИ.
12.15 Комедия «Большой бизнес».
14.00 "Ералаш".
14.30 "Засада на медвежатников". Дело 2002 года", д/д.
15.00 НОВОСТИ.
15.15 "Серебряный шар". Светлана Крючкова.
15.55 "Убойная сила-4", т/с. "Последний причал".
17.00 Большая стирка.
18.00 НОВОСТИ.
18.25 Смехопанорама.
19.10 Эксцентрическая комедия "Иван Васильевич меняет профессию".
21.00 ВРЕМЯ.
21.50 Новогодний вечер с Максимом Галкиным.
23.50 НОВОГОДНЕЕ ОБРАЩЕНИЕ

ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В.В.ПУТИНА.
00.05 - 08.05 НОВОГОДНЯЯ НОЧЬ 2003 НА ПЕРВОМ КАНАЛЕ.

В "Голубом огоньке", который будут вести Катя Андреева, Валдис Пельш, Максим Галкин и Яна Чурикова, вы увидите и услышите: группы "Машина времени", "ЛЮБЭ", "Иванушки", "Премьер-Министр", "Блестящие". Среди выступающих на новогоднем празднике — Лайма Вайкуле, Лариса Долина, Валерий Леонтьев, Лев Лещенко, Валерий Меладзе, Кристина Орбакайте, Михаил Боярский, Игорь Николаев, Лолита Александр Буйнов, Надежда Кадышева, Александр Малинин, Витас, Наташа Королева, артисты мюзиклов "Норд-Ост" и "42-я улица". Гостьей "Огонька" станет и Патриса Каас.

РОССИЯ

06.45 - 09.45 "Доброе утро, Россия!"

"ТЫВА"

06.49, 07.15, 07.45, 08.15, 08.45, 09.15, 09.35 ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

09.45 "Волшебник страны Оз", х/ф.
11.15 "Ну, погоди!".
12.00 ВЕСТИ.
12.20 Комедия "Карнавальная ночь".
13.45 С.Альтов. "Обо всем!".

"ТЫВА"

14.30 ВЕСТИ-ТЫВА.

14.40 Хөгжүмнүг байыр. Музыкальные поздравления.
14.50 Коллаж.

РОССИЯ

15.00 ВЕСТИ.
15.20 "Что хочет женщина", ток-шоу. Новогодний выпуск.
16.20 Комедия "Девчата".
18.10 Комната смеха.
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

21.15 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

21.25 "С наступающим!". Концерт М.Задорного.
22.15 Премьера "Аншлагу" — 15 лет. Юбилейный новогодний выпуск.
23.55 НОВОГОДНЕЕ ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В.В.ПУТИНА.
00.00 - 07.40 Новогодний голубой огонек на Шаболовке.

НТВ

06.00, 06.30, 07.00, 07.30, 08.00, 08.30, 09.00 СЕГОДНЯ.
06.05, 06.35, 07.05, 07.35, 08.05, 08.40, 09.05 Новогоднее УТРО на НТВ.

10.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
10.20 Квартирный вопрос.
11.00 СЕГОДНЯ.

11.05 «Кулинарный поединок».
12.00 СЕГОДНЯ.
12.05 «Чародеи», х/ф.
13.35 Вы будете смеяться.
14.00, 15.00, 16.00 СЕГОДНЯ.

14.05 Женский взгляд.
14.40 «Она написала убийство», т/с.

16.05 «Принцип «Домино», ток-шоу.
17.55 Остросюжетный сериал "Улицы разбитых фонарей", т/с. Новогодний выпуск "Дело "Новый год".

19.00 СЕГОДНЯ.
19.20 "Улицы разбитых фонарей". Новогодний выпуск "Дело "Новый год".

20.15 Комедия «Тутси».
22.30 НТВ — Новогоднее Телевидение.

23.55 НОВОГОДНЕЕ ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РОССИИ В.В.ПУТИНА.
00.05 НТВ — Новогоднее Телевидение.
02.00 - 04.00 Другая ночь. Новогодний подарок.

ТВЦ

10.00 Настроение.
11.00, 12.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
12.55 Фильм-сказка "Морозко".
14.15 "Бой часов раздастся вскоре". Киноконцерт.

15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 «Дата».
16.15 Мультфильм.
16.40 Музыкальная комедия "Небесные ласточки".
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 «Небесные ласточки», т/с.

19.30 Полевая почта.
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 «Олененок Рудольф», м/ф.
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.

22.15 Детектив-шоу.
23.10 «Узы любви», т/с.
23.50 Времечко.
00.15 Приключенческая комедия "Беглецы".

02.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
02.25 Новогоднее поздравление мэра Москвы Ю.М.Лужкова.

02.35 "Шансон... Шансон... Шансон...".
03.50 НОВОГОДНЕЕ ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В.В.ПУТИНА.

04.00 Новый год на ТВЦ. "Шансон... Шансон... Шансон...".
05.30 Лирическая комедия "Ирония судьбы, или С легким паром".
08.40 - 09.40 Клип года.

ТНТ

07.00 «Новый Дед Мороз», м/с.
08.20 Ироническая эксцентрическая мелодрама "Формула любви".

10.00, 16.50 Начало комедийного телесериала "Мистер Бин". Всего 13 серий.
23.40 Наши песни.

23.55 НОВОГОДНЕЕ ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РОССИИ В.В.ПУТИНА.
00.05 «Окна», ток-шоу.
01.00 — 04.35 Караоке. "Поют все!"

**СРЕДА,
ЯНВАРЬ 1**
1 КАНАЛ

08.00 "ДОБРОЕ УТРО" Нового года.
10.00 Мультфильм.
10.10 Шутка за шуткой.
10.40 Музыкальная комедия "Вечера на хуторе близ Дикань-

ки". Участвуют группы "Виа Гра", "ВВ", фольклорный ансамбль "Берегиня".

12.20 Кто хочет стать миллионером?
13.15 Смак.
13.45 Юмористическая программа.
15.50 «Ералаш».

16.15 Премьера. "Приключения Флика" (Сокровища Диснея), м/ф.

18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Песня-2002". Часть 1-я.
21.00 "Убойная сила-4", т/с. «Утренник для взрослых».
22.15 Большая стрика.
00.45 - 02.05 Фантастический

боевик "Адреналин. Страх погоны".

РОССИЯ

07.40 "Новый год в ГЦКЗ "Россия". Прямая трансляция с участием Н.Баскова, Л.Долиной, В.Леонтьева, О.Газманова, Н.Бабкиной и других.
09.40 Фильм-сказка "Огонь, вода

и ... медные трубы".

11.00 "Ну, погоди!", м/с.
11.45 Комедия "Берегись автомобиля".
13.25 А.Песков в триумфальном шоу "Арлекин".
15.00 ВЕСТИ.
15.10 "С наступившим!". Концерт М.Задорного.

16.00 Комедия "Любовь и голуби".
18.00 ВЕСТИ.
18.10 Комедия "Крысиные бега".
20.05 Кубок юмора-2003.
22.20 Премьера. "Матрица", х/ф.
00.40 "Сказ про Федота-стрельца", х/ф.
02.35 - 04.11 Премьера. Концерт, посвященный 50-летию Эндрю Ллойда Уэббера.

НТВ

08.35 Мультфильм.
08.55 "Козочка", х/ф.
10.25 Только хиты.
11.20 "Улицы разбитых фонарей",

т/с.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.05 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
13.20 Мелодрама "Кудряшка Сью".
15.10 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 Фантастико-приключенческая комедия "Астерикс и Обеликс против Цезаря".
18.25 "И смех, и слезы, и любовь". Большой концерт Елены Степаненко.
20.40 Триллер "Челюсти".

22.55 Эротический фильм "Черная Эммануэль".
00.35 - 03.05 Философская сказка "Обыкновенное чудо".

ТВЦ

11.35 Музыкальная комедия "Антон Иванович сердится".
13.00 Сто лет из жизни елки.
13.25 Мультфильм.
13.45 "Под знаком обезьяны", т/с.
14.35 Мультфильм.
15.20 Музыкальная сказочная комедия "Чародеи".
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов-

ское.
18.15 "Алфавит".
18.50 Мультпарад.
19.25 "Короли шуток", х/ф.
20.15 Начало сказочного мини-сериала "Десятое королевство". Всего 4 серии.
22.35 Большой канкан.
00.00 Мелодрама "Осень в Нью-Йорке".
02.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
02.20 Кабаре Патрисии Каас.
03.20 Фантастико-приключен-

ческий фильм "Гвендолина".
05.05 - 06.25 Клип года.

ТНТ

07.00 "Новый Дед Мороз", м/с.
07.30 "Доспехи Бога", х/ф.
09.00, 11.50, 14.40, 17.30 "Приключения Уоллеса и Громита", м/с.
10.40, 13.25, 16.20, 19.15 "Робби - Северный олень", м/с. «Большие гонки». «Легенда о потерянном племени».
20.30 «Окна», ток-шоу.
21.30 Начало комедийного сериала "12 стульев". Всего 4 серии.
03.25 - 04.20 «Окна», ток-шоу.

ЧЕТВЕРГ,
ЯНВАРЬ 2

1 КАНАЛ

07.00 НОВОСТИ.
07.10 Приключенческий фильм "В поисках золотого руна".
08.55 Мультсеанс. "Трое из Простоквашино".
09.10 Здоровье.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Сказочный комедийный детектив "Кто подставил кролика Роджера".
12.05 Мультсеанс. "Каникулы в Простоквашино".
12.25 "Семейные радости", спектакль.
В перерыве 15.00 НОВОСТИ.
16.00 Премьера "Ералаш".
16.25 Комедия "Здравствуй, Дедушка Мороз".
18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Песня-2002". Часть 2-я.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 Остросюжетный фильм "Скорость".
23.30 Телевизионный мюзикл

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

"Золушка".
01.45 - 03.40 Триллер "Череп".

РОССИЯ

07.55 "Трое из Простоквашино". "Каникулы в Простоквашино". "Зима в Простоквашино". Мультфильмы.
09.45 "Уиллоу", х/ф.
10.45 "Ну, погоди!"
11.25 "Джуманджи", х/ф.
13.15 "Новогодний аттракцион-2003". С участием Филиппа Киркорова, Кристины Орбакайте, Валерия Леонтьева, Николая Баскова и многих других.
15.00 ВЕСТИ.
15.20 "В "Городке". "Отчет за декабрь".
15.50 "Бинго Бонго", х/ф.
17.35 Бенефист Клары Новиковой.
21.00 ВЕСТИ.
21.25 Комедия "Дикий, дикий Запад".
23.15 Комедия "Мир Уэйна".
00.55 - 03.21 Золотая коллекция "Голубых огоньков".

НТВ

08.25 "Обыкновенное чудо", х/ф.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.05 "Обыкновенное чудо", х/ф. Продолжение.
11.00, 12.00 СЕГОДНЯ.
11.05 "Мелодии на бис". Гала-концерт.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.05 Вы будете смеяться!
13.20 Комедия "Бейб".
15.00 СЕГОДНЯ.
15.05 Своя игра.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.25 Комедия "Невезучие".
18.10 "Обалденные праздники". Юмористический концерт.
19.10 Экцентрическая комедия "Чокнутый профессор".
20.55 Криминальная драма "Стриптиз".
22.55 Драматический боевик "Долгий поцелуй на ночь".
00.55 - 03.20 Трагикомическая фантазия "Тот самый Мюнхгаузен".

ТВЦ

11.45 Музыкальный фильм "Ах, водевиль, водевиль...".
13.00 Мультпарад.
13.45 "Под знаком обезьяны", т/с.
14.40 Утренняя звезда.
15.20 "Двенадцать месяцев", м/ф.
16.20 Музыкальная комедия "Сестра его дворецкого".
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Антимония.
19.05 Мультфильм.
19.25 "Короли шуток", х/ф.
20.15 "Десятое королевство", т/с.
22.45 Репортер.
23.00 Ностальгия.
00.00 Детектив "Женская логика".
02.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
02.20 Романтическая комедия "Амели".
04.25 Мода pop-stop.
04.55 - 06.40 "Зимняя сказка". Концерт.

ТНТ

07.00 "На краю Вселенной-3",

т/с.
07.50 Комедия "Не было бы счастья...".
09.05 Мультфильм.
09.30 "Непридуманные истории", т/с.
10.00 "Путешествия с национальным географическим обществом", д/с.
11.00 "Час Дискавери", д/с.
12.00 "Удивительные миры", д/с. "Пакистан".
12.30, 19.00, 21.00 Начало комедийного телесериала "Шоу Бенни Хилла".
13.00 ТНТ-Спорт.
16.30 "На краю Вселенной-3", т/с.
17.30 Музыкальная сказка "Выше радуги".
19.30 "Диагноз: убийство", т/с.
20.30 "Мистер Бин", т/с.
21.30 Комедия "Арлетт".
23.40 Эротико-мистический триллер "Темные признания".
01.20 "Час Дискавери", д/с.
02.20 - 03.10 "Диагноз: убийство", т/с.

ПЯТНИЦА,
ЯНВАРЬ 3

1 КАНАЛ

07.00 НОВОСТИ.
07.10 Приключенческий фильм "Сердце дракона".
08.35 Мультсеанс.
09.15 Дог-шоу.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутёвые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.05 Властелин вкуса.
11.55 Русская рулетка.
12.50 Клуб путешественников.
13.30 КВН-2002.
В перерыве 15.00 НОВОСТИ.
15.55 Премьера. "Ералаш".
16.25 Комедия "Доктор Дулиттл".
18.00 НОВОСТИ.
18.15 "Песня-2002". Часть 3-я.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 Боевик "Скорость-2".
23.35 "Что? Где? Когда?"
00.45 - 02.25 "Когда мы были королями", д/ф.
РОССИЯ
08.00 Премьера "Одиннадцать друзей Оушена", криминальная комедия.
10.10 "Ну, погоди!", м/с.
10.55 "Традиционный сбор". "Голубой огонек".
12.25 Комедия "Покровские

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

ворота".
15.00 ВЕСТИ.
15.20 Комедия "Опасный Деннис нападает снова".
16.45 Филипп Киркоров, Владимир Винокур, Александр Розенбаум и Тамара Гвердцители в праздничном концерте.
17.45 Клуб "Театр+ТВ". Новогодний капустник с участием Александра Ширвиндта, Михаила Державина, Геннадия Хазанова, Вахтанга Кикабидзе и других.
19.25 Оксана Акиньшина, Катя Горина, Александр Баширов и Кирилл Пироков в остросюжетном фильме Сергея Бодрова-мл. "Сестры".
21.00 ВЕСТИ.
21.25 Арнольд Шварценеггер и Линда Хэмилтон в фильме Джеймса Кэмерона "Терминатор. Судный день".
23.50 "Золотая коллекция "Голубых огоньков".
01.35 - 03.11 Премьера. Райан Рейнольдс в комедии "Вечеринка продолжается".

НТВ

07.30 "День Масяни".
07.35 "Тот самый Мюнхгаузен", х/ф.
10.00 СЕГОДНЯ.

10.05 "Масяня: лучшие мульты".
10.10 Кулинарный поединок. "Накануне Рождества".
11.00 СЕГОДНЯ.
11.05 "Масяня: лучшие мульты".
11.10 Квартирный вопрос.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.05 "Масяня: лучшие мульты".
12.10 Фактор страха.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.05 "Масяня: лучшие мульты".
13.10 Фигурное катание. Чемпионат России. Показательные выступления.
14.20 "Масяня: лучшие мульты".
14.25 Женский взгляд.
14.55 "Масяня: лучшие мульты".
15.00 СЕГОДНЯ.
15.05 "Масяня: лучшие мульты".
15.10 Своя игра.
15.55 "Масяня: лучшие мульты".
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Масяня: лучшие мульты".
16.25 Комедия "Сделано в Америке".
18.25 "Масяня: лучшие мульты".
18.30 Вы будете смеяться!
18.55 "Масяня: лучшие мульты".
19.00 СЕГОДНЯ ВЕЧЕРОМ.
19.20 Фантастический боевик "Звездные врата".
21.25 Романтическая драма "Бешеный пес и Глория".

23.10 "К Дню Масяни". Праздничный концерт.
23.25 Премьера. Эротическая комедия "Сто девчонок и одна — в лифте".
01.00 - 01.55 Премьера. Начало остросюжетного сериала "Воры".

ТВЦ

11.50 Мультфильм.
13.00 Мультпарад.
13.45 "Под знаком обезьяны", т/с.
14.40 Фильм-сказка "На златом крыльце сидели...".
15.50 "Щелкунчик", м/ф.
16.20 Ироническая экцентрическая мелодрама "Формула любви".
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Детектив-шоу.
19.00 Магия.
19.40 "Десятое королевство", т/с.
22.05 "Клуб ворчунов", юмористическая программа.
22.50 Мультфильм.
23.05 Чемпионат мира по спортивным танцам. Латиноамериканская программа.
00.00 Премьера. Детектив "Женская логика-2".
02.00 СОБЫТИЯ. Время москов-

ское.
02.20 Русский век.
02.55 Криминальная мелодрама "Шоу герлз".
01.05 - 02.30 Серебряный диск.

ТНТ

07.00 "На краю Вселенной-3", т/с.
07.50 "Арлетт", х/ф.
09.30 "Непридуманные истории", т/с.
10.00 "Путешествия с национальным географическим обществом", д/с.
11.00 "Час Дискавери", д/с.
12.00 "Удивительные миры", д/с. "Пакистан".
12.30 "Мистер Бин", т/с.
13.00 ТНТ-Спорт.
16.30 "На краю Вселенной-3", т/с.
17.30 "Выше радуги", х/ф.
19.00 "Шоу Бенни Хилла".
19.30 "Диагноз: убийство", т/с.
20.30 "Мистер Бин", т/с.
21.00 "Шоу Бенни Хилла".
21.30 Психологическая драма "Под песком".
23.35 Драма "Дедуля".
01.15 Титаны рестлинга на ТНТ.
02.10 - 03.00 "Диагноз: убийство", т/с.

СУББОТА,
ЯНВАРЬ 4

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 Комедия "Грубая огранка".
11.20 Мультсеанс "Зима в Простоквашино".
11.40 Следствие ведет Колобков.
12.00 НОВОСТИ.
12.15 Приключенческий боевик "День дельфина".
14.10 Звезды танца на Первом

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

АК-КӨК ЭКРАН

канале.
15.00 НОВОСТИ.
15.15 "Правда об обезьянах", т/с.
16.00 Премьера. Лирическая комедия "Железнодорожный романс".
17.00 Большая стирка.
18.00 НОВОСТИ.
18.25 Шутка за шуткой.
19.05 Жди меня.
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.

21.40 "Железнодорожный романс", х/ф.
22.45 Независимое расследование.
23.30 Ночное время.
23.45 Вкус змеи.
00.15 Русский экстрим.
00.45 Апология.
01.50 - 03.10 Фильм ужасов "Пирания".
РОССИЯ
07.20 Фильм-сказка "Легенда".
08.40 "Дракоша и компания".

Детский сериал.
09.05 "Студия "Здоровье".
10.00 "Военная программа" Александра Сладкова.
10.20 "Два рояля".
11.15 "Джеки Чан".
11.55 "Ха". Маленькие комедии.
12.15 Сам себе режиссер.
13.10 "Сто к одному". Телеигра.
14.00 "В поисках приключений".
15.00 ВЕСТИ.
15.20 Комедия "Вечерний лабиринт".

16.45 "Ха". Маленькие комедии.
17.00 Комедия "Робин Гуд. Мужчины в трико".
19.00 Моя семья.
20.00 Аношлаг.
21.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

21.25 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

21.40 Премьера. "Сонная лошадина", х/ф.

23.40 "Турбулентность", х/ф.
01.25 Концерт "Паваротти и друзья".
02.20 "Синемания". Новогодний выпуск.
03.05 - 03.59 Горячая десятка.

НТВ

06.00, 06.30, 07.00, 07.30, 08.00, 08.30 СЕГОДНЯ.
06.05, 06.35, 07.10, 07.35, 08.10, 08.40 УТРО на НТВ.
08.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
10.15 Совершенно секретно. "Заговор красных маршалов".
11.00 СЕГОДНЯ.
11.05 Кулинарный поединок.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.05 «Астерикс и Обеликс против Цезаря», х/ф.
14.00, 15.00, 16.00 СЕГОДНЯ.
14.05 Женский взгляд.
14.40 "Она написала убийство", т/с.
15.40 "Принцип "Домино", ток-

шоу.
17.00, 18.00 СЕГОДНЯ.
17.05 Комедия "Протокол".
19.00 СЕГОДНЯ.
19.30 "Гангстерские войны", т/с. "Банда неудачников".
20.25 "Улицы разбитых фонарей", т/с. "Отсутствие доказательств".
21.35 Профессия - репортер. "Тайны особой лаборатории ФСБ".
22.00 СЕГОДНЯ ВЕЧЕРОМ.
22.30 Премьера. Триллер "Грязный Гарри".
00.30 "Воры", т/с.
01.15 - 02.15 Гордон.

ТВЦ

10.30 "Москва на все времена", д/с.
11.00 Мультфильм.
11.30 Серебряный диск.
12.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
12.05 Фильм-сказка "Большой и волосатый".
13.40 "Неприрученная Африка",

т/с.
14.05 Ступеньки.
14.40 Телемагазин.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Трагикомический мюзикл "Красавец-мужчина".
17.20 Художественно-документальный сериал "Комедианты".
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 "Инспектор Деррик", т/с.
19.30 Я — мама.
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 Премьера. Фантастико-приключенческий фильм "Ясон и аргонавты".
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.15 Мода non-stop.
22.40 Мультфильм.
23.00 "Узы любви", т/с.
23.55 Чемпионат России по хоккею. "Динамо" — "Спартак". Трансляция с МСА "Лужники".
01.40 Репортер.

02.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
02.30 Версты. Новогоднее путешествие в Россию.
03.15 Времечко.
03.45 Триллер "Дьяволицы".
05.35 - 06.00 Поэтический театр Романа Виктюка.

ТНТ

06.00 «Лето нашей тайны», т/с.
06.50 «Шахерезада», м/с.
07.15 «Новый Дед Мороз», м/с.
07.40 «Волшебный школьный автобус», т/с.
08.05 «Удивительные животные-4». «Умные животные».
08.30 «Непридуманные истории», т/с.
09.00 «Женщина-полицейский», т/с.
09.55 О, счастливчик!
10.40 «Земля: последний конфликт», т/с. Закл. серия.
11.30 «Шахерезада», м/с.
12.00 «Новый Дед Мороз», м/с.

12.25 «Волшебный школьный автобус», т/с.
12.50 Наши песни.
13.00 ТВ-клуб.
13.30 «Лус-Мария», т/с.
14.30 Наши песни.
14.45 О, счастливчик!
15.30 «Окна», ток-шоу.
16.25 Приключенческий фильм «Марко Поло: Великие странствия».
18.30 «Удивительные животные-4». «Умные животные».
19.00 «Шоу Бенни Хилла».
19.30 «Окна», ток-шоу.
20.30 «Мистер Бин», т/с.
21.00 «Шоу Бенни Хилла».
21.30 Боевик «Город террора».
23.40 Наши песни.
23.55 Империя страсти.
00.35 «Окна», ток-шоу.
01.25 «Женщина-полицейский», т/с.
02.20 «Лус-Мария», т/с.
03.05 - 03.50 О, счастливчик!

ВОСКРЕСЕНЬЕ, ЯНВАРЬ 5

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.15 Фантастическая комедия «Батарейки в комплект не входят».
11.05 Царь горы.
11.35 "Дисней-клуб". "Переменка".
12.00 НОВОСТИ.
12.15 Драма "Благослави детей и зверей".
14.05 Жди меня.
15.00 НОВОСТИ.
15.15 "Правда об обезьянах", т/с.
16.00 "Железнодорожный романс", х/ф.
17.00 Большая стирка.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Сами с усами.
18.45 "Кумиры". Анна Шатилова.
19.15 Комедия "Мышиная охота".
21.00 ВРЕМЯ.
21.40 "Железнодорожный романс", х/ф.
22.45 Тайны века. "Чужие".
23.30 Ночное время.
23.45 Крылья.
00.15 "Гении и злодеи". Борис Раушенбах.
00.45 Апология.
01.50 - 03.30 Фантастическая трагикомедия "Кентервильское приведение".
РОССИЯ
07.20 Рождественская сказка

АК-КӨК ЭКРАН

"Маленькая принцесса".
08.45 "Дракоша и компания". Детский сериал.
09.10 "Русское лото".
10.00 Всероссийская лотерея "ТВ Бинго шоу".
"ТЫВА"
10.35 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ-ТЫВА. Итоги недели.
РОССИЯ
11.15 "Джеки Чан", м/с.
11.55 "Утренняя почта".
12.30 "Городок", Дайджест.
13.00 Комедия "Смешное лицо".
15.00 ВЕСТИ.
15.20 "Вокруг света".
16.10 "Диалоги о животных".
17.05 "Ха". Маленькие комедии.
17.35 Комната смеха.
18.30 Комедия "У зеркала два лица".
20.50 "В городке".
21.00 ВЕСТИ.
"ТЫВА"
21.25 МЕСТНОЕ ВРЕМЯ. ВЕСТИ-ТЫВА.
РОССИЯ
21.40 Комедия "Вход через окно".
00.00 "Лишний багаж", х/ф.
01.50 - 03.33 "Голубая лагуна", х/ф.
НТВ
06.00, 06.30, 07.00, 07.30, 08.00, 08.30 СЕГОДНЯ.
06.05, 06.35, 07.10, 07.35, 08.10, 08.40 УТРО на НТВ.
08.50 "Улицы разбитых фонарей",

АК-КӨК ЭКРАН

т/с.
10.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
10.15 Совершенно секретно.
11.00 СЕГОДНЯ.
11.05 Квартирный вопрос.
12.00 СЕГОДНЯ.
12.05 «Сделано в Америке», х/ф.
14.00, 15.00, 16.00 СЕГОДНЯ.
14.05 Женский взгляд.
14.40 "Она написала убийство", т/с.
15.40 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.00, 18.00 СЕГОДНЯ.
17.05 Криминальная комедия "Эркюль и Шерлок против мафии".
19.00 СЕГОДНЯ.
19.30 "Гангстерские войны", т/с. "Особенности национальной разборки".
20.25 "Улицы разбитых фонарей", т/с. "Третий слева".
21.35 Профессия - репортер. "Дисбат".
22.00 СЕГОДНЯ ВЕЧЕРОМ.
22.30 Премьера. Триллер "Забуренное лезвие".
00.35 "Воры", т/с.
01.20 - 02.20 Гордон.
ТВЦ
10.50 "Москва на все времена", д/с.
11.00 Мультфильм.
11.30 Серебряный диск.
12.00 СОБЫТИЯ. Время московское.

АК-КӨК ЭКРАН

12.05 Музыкальный фильм-сказка "Госпожа Санта-Клаус".
13.35 "Неприрученная Африка", т/с.
14.00 Мультфильм.
14.40 Телемагазин.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Водевиль "Игра в любовь".
16.55 "Приглашает Борис Ноткин". Виктор Коклюшин.
17.20 Комедианты.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 "Инспектор Деррик", т/с.
19.30 Очевидное — невероятное.
20.00 Регионы. Прямая речь.
20.30 "Ясон и аргонавты", х/ф.
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.15 Магия.
23.00 "Узы любви", т/с.
23.55 Острозюжетная драма "Самооборона".
01.40 Специальный репортаж. "Угрюм-река".
02.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
02.30 Наша версия. Под грифом "Секретно".
03.10 Времечко.
03.35 - 05.35 "Российский национальный Олимп-2002". Церемония вручения премии.
ТНТ
06.00 «Лето нашей тайны», т/с.
06.50 «Шахерезада», м/с.
07.15 «Новый Дед Мороз», м/с.

АК-КӨК ЭКРАН

07.40 «Волшебный школьный автобус», т/с.
08.05 «Удивительные животные-4». «Подземные животные».
08.30 «Непридуманные истории», т/с.
09.00 «Женщина-полицейский», т/с.
09.55 О, счастливчик!
10.40 «Земля: последний конфликт-2», т/с.
11.30 «Шахерезада», м/с.
11.55 «Новый Дед Мороз», м/с.
12.20 «Волшебный школьный автобус», т/с.
12.45 Наши песни.
13.00 ТВ-клуб.
13.30 «Лус-Мария», т/с.
14.30 Наши песни.
14.45 О, счастливчик!
15.30 «Окна», ток-шоу.
16.25 «Город террора», х/ф.
18.30 «Удивительные животные-4». «Подземные животные».
19.00 «Шоу Бенни Хилла».
19.30 «Окна», ток-шоу.
20.30 «Мистер Бин», т/с.
21.00 «Шоу Бенни Хилла».
21.30 Премьера. Фантастический приключенческий фильм «Король обезьян».
00.50 Наши песни.
01.05 Империя страсти.
01.45 «Окна», ток-шоу.
02.35 «Женщина-полицейский», т/с.
03.30 «Лус-Мария», т/с.
04.15 - 05.00 О, счастливчик!

"ХАЯДА" кышкы аян-шинчи

Көдээ ажил-агый кооперативи Чаа-Хөл кожуунда Ак-Туруг суурнун үстүү чарында Улуг-Дөндө тургустунган. — Суггатыг шөлүвүс 15 га. Тараа куль-

туралары, картофель естүрүп турар бис. Эвээш-даа болза, шээр мал, инек, хаван өзүп ор — деп, арат ажил-агыйындан кооператив кылдыр эде бүрүткеттинген, бараан продуктуларын бүдүрер коллективтин удуртукчузу, дуржулгалыг арат Юрий Очур-оол биске сонургатты.

Малдын бүгү чүзүңгө тааржыр кажээ-хорааны кооператив кежигүннери кыш удур организастыгы-биле белеткээн. Мал чөмнөринин курлавыры четчир. 30 ажыг тонна сиген, саванна чаа кооператив төп турлаанда сөөртүп алган.

— Саарылгада онзагай чедишкин амдызында чок, чүгүле бар каш организациялар-биле керээлер чардынган — деп, удуртукчу демдегледди.

Бүдүргөн продуктуларны акшаже дарый шилчидери садыг-саарылгадан дорт хамааржыр. Ону чорударынын эптиг байдалы бар ышкаш. Чүгө дээрге эт, дүк, алгы, тараа хереглекчилери барык долгандыр. Орук-харылзаа төптөн ырак эвес. Бичежек-даа болза, "Хая" эн перспективтиг деп билдим. Турар чери одар-белчир, суг-суггатыг. Кооперативте ажил-

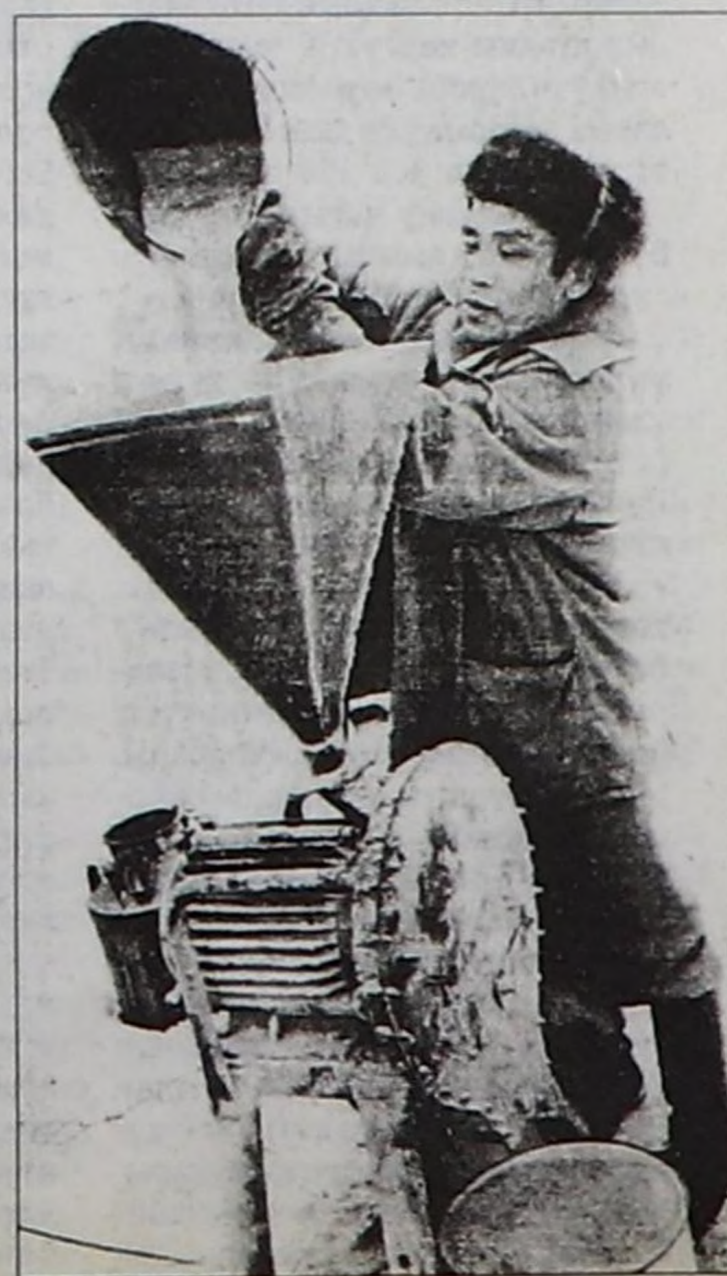
дап турарларнын чер, мал ажилынга, ылаңгыя садыг-саарылга чорударынга арга-дуржулгалы база немежип орат.

Көдээ черлерде кол күш — аныак оолдар. Оларнын мергежили, дуржулгалы эвээш-даа болза, барык чыдын чытпас, олут орбас. Кооперативке хереглетинги дег көдээ ажил-агый дерилгелерин Кызыл, өске-даа хоорай, суурлардан олар тып эккеп турар.

Юрий Очур-оол арат ажил-агыйынче шилчир бүдүүзүндө профэвилел шугумунга ажилдап чоран. Кижилернин эрге-ажыктарын камгалаарынын кол даяныр күжү черде, малда деп билишкин езугаар шөлдү, хонаш-турлагны шилип алган. Шак ынчаар ажил берикчизи деңнелче боду көдүрүлген. Оон ажилгалга кириген суг бугазы, электри шугуму бир кезек мал, чер ажилдыгыларынга ажилдаар он-он черлерни хандырган.

Аралчор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА: кышкы аян-шинчи. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

КЫДАТ: ООҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

Чоокта чаа болуп эрткен Кыдаттын коммунисттик партиясынын съездинге чурттуу экономиктиг өзүлдөзүн чылдың-на 7-8 хууга өстүрер сорулганы салган, а бистиң Чазаавыс 4 хуу өстүрерин чедип алырын көрүп турар. Кыдаттын экономикасын үндөзүлөп тургускан шылгарангай күрүнө ажилдакчызы, көскү реформатор Дэн Сяопин чээрби чыл бурунгаар чуртка чаартылганын реформазын чорудуп тургаш азы социализм экономикасындан рынок экономикасына шилтиринин программасын ботандырып тургаш, эрги чүүлү үрөвейн, орта немештир чаа чүүлү улаштыр кылып сорулганы салган. Бир эвес амгы Кыдаттын экономикасын тодаргайлап анализтеп көөр болзувусса, социалисттик рынок экономикасы деп түнөлдү үндүрүп болур.

Бөгүндө Кыдат Республика даштыкы инвестиция ажылгаар талазы-биле делегейде бир дугаар черде турар. Сөөлгү беш чылда Россия бир кижиге онааштыр 40 доллар даштыкы инвестицияны ажылгап турар болза, а Кыдат 1,5 млрд. чурттакчыларына хамаарыштыр бир кижиге 135 доллар болуп турар. Ол дээрке кончуг хөй акша-дыр. Кыдат сөөлгү 20 чылда чурттуу ишти ки орулгасын 4 катап өстүрерин көрүп турар. Делегейнин эң улуг хоорайлары: Парижтин, Лондонун, Нью-Йорктун эң шыырак садыгларында кыдат барааны

садып турар. Европаның рыногунда ажилдап турар кыдат фирмаларының садыгларында колдуунда даштыкы кижилер ажилдап турар. Кыдатта 20 хире экономиканың хостуг зоналары тургустунган. Хостуг зона бүрүзү бодунга кандыг-даа экономиктиг хойлууну хүлээп алыр эргелиг, ынчалза-даа кеземче хойлуузу бүгү Кыдатта чаңгыс. Кыдат чыл санында даштыкы чурттарга 46 млрд. долларның бедик шынарлыг барааны үндүр садып турар. А бис нефть, газ, дилиг материалдары, металл садып чыдар болгай бис.

Чер кырында кыдат кижжи ыш-каш, ажилчын кижжи ховар. Кыдаттын амгы удуртукчулары черни кижилерге үлөп берилкен. Ооң-биле колдуу аыш-чем айтыры шийтирлеттинген деп чугаалап болур. Кыдатта аыш-чем, идик-хеп айтырында кандыг-даа бергедээшкннер чок. Республиканың мурнуу-чөөн талазы дыка сайзыраан. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир күрүнө секторунун бүдүрүлгелери карылгалыг ажилдап турар. Республиканың соңгу талакы зонасында ажил чок чорук көвей, кижилер аар-берге байдалда чурттап турар. Кыдатка экономиканың хостуг зонасын тургусканының соонда, чурттуу иштинден даштыкы чурттарже капитал үнмейн турар, а бисте суг-биле дөмей агып турар болгай. Ельдин чурттуу башкарып турар үеде хостуг экономиктиг зона дугайында чугаа чоруп турган, оон чүү-даа үнмээн. Ам шуут читкен деп болур.

Кыдаттар чуртунга сыңышпайн турар деп чугаа үндөзүнниг. Олар ажил дилеп азы амдыралының аайы-биле делегейнин хөй чурттарынче ажыы-биле, а чамдыызы чажыды-биле үнүп чоруп турар. Херек кырында демдеглеттингени-биле алырга, Америкада 13 млн. кыдаттар чурттап турар. Чүглө Москвада 10 муң кыдаттар чурттап турар, чажыды-биле чурттап турар кыдаттарның саны 150 муң чедип турар деп турар. Ыраккы Чөөн чүкте кыдаттарның хөйү-биле кээп турары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Орус чурттакчыларның оон көжүп эгелээни губернаторларны сезиндирип эгелээн. Бир талазында, ол коргунчуг. Ынчалза-даа ажилдап кижилер херек-ле болгай. Кыдаттар кандыг-даа ажилдан чалданмас, ооң-биле чергелештир, олар арага ишпес. Он кыдат ажилчын бүдүн совхозтун продукциясын бүдүрүп турар. Кээп турар кыдат ажилчыннарның шынарынче кичээнге салыры негеттинип келген. Америкаже тускай эртемниг кыдаттар чоруп турар болза, Россияже сайгарлыкчылар, кара ажилчыннар колдады кээп турар. Кайы-бир чуртка ажилга тургустунуп алган кыдат 50 хире бодуну төрөлдери, өнүктүрерин эккеп алыры чажыт эвес апарган. Приморьедин чурттакчыларының 20 хуузу кыдаттар болуп турары таварылга эвес.

Сөөлгү чылдарда Москвада кыдат садыглар, кыдат медицина төптөри, бараан садар рынок, аыш-чем рыноктары чаъс соонда

мөөгү дег көвүдөөн. Олар колдуунда аалчылар бажынын, ниити чуртталга бажынын хөлөзүлөп алган чурттап турарлар. Ол хамаанчок боттарында "Спутник" таварыштыр харылзааны тудуп турар. Чамдык политиктиг тайылбырлакчыларның чугаалап турары-биле алырга, 50 хире чыл болза, Россияның Уралдан бээр талазын кыдаттар ээлеп аптар чадавас деп турар. Мен бодап көөрүмге, ында улуг айыыл чок хире, РФ-тиң хамаатызы эргени алыр талазы-биле кончуг «кадыг» хойлууну бо чылын Күрүнө Думазы хүлээп алган болгай. Ону амдыралга ботандыраы эрге-хойлу ажилдакчыларынча хамааржыр. Чиик өртектиг ажилчын күштү, чурттуу экономикасына дүүштүр чөптүг ажылгаары чугула. Америкаже кыдаттар чүс чыл бурунгаар көжүп эгелээнер, ында хөй миллион кыдаттар турумчуп чурттай берген. Кажан-даа олар автономия, хамаарышпас чорук дугайында айтырыг көдүрбээнер. Исламарга көөрдө, кыдаттарда улуг айыыл чок.

Ислам фанатиктериниң ажылгап турар коргунчуг террорисчи үүлгедилеринге көөрдө, кыдаттар чылдың-на даштыкы чурттарже хөй кижилерни, акша-хөрөнгини үндүрүп турар. Чижээлээрке, Индонезияда 4 млн. кыдаттар, хуу бизнестин дөрттүн үжүн контролдап турар, шак-ла ыңдыг байдал Малайзияда болгаш Сингапурда тургустунган. Ол чурттарын эң улуг банкылары оларның холунда турар. Америкада турумчуй берген кы-

даттар чурттуу политиктиг амдыралына көскү черни ээлеп турар апарган. Вашингтон штаттын губернаторунга кыдат Лон Цзяхэя сонгуткан. Бир эвес Москваың мэринге кыдат кижжи сонгуткан деп бодап кээр болзувусса, кандыг-дыр че? Америкага ыңдыг таварылга төөгүзүндө турбаан, ынчалза-даа болганы ол-дур.

Кыдаттын коммунисттик партиясы ам-даа эрге-чагырганы чидирбээн, чуртта кол политиктиг күш болуп турар дээрзин ооң чоокта чаа болуп эрткен съездизи бадыткаан. Съездиге экономикада чедип алган чедишкннер-биле холбаштыр, хойлууга чөрүштүр даштыкы чурттарже үнүп чоруп турар кижилерниң дугайында чугаа шыңгы болган. Эрткен 20 чылдарда даштыкы чурттарже үнүп чоруткан кижилерниң саны 5-тен 25 млн. кижжи чедип турар.

Сөөлгү чылдарда Россия биле Кыдаттын аразында экономиктиг болгаш политиктиг кады ажилдакчылыгының бажыг харылзааны тургустунган. Делегей чергелиг чөрүлдээлиг айтырыгларны шийтирлээринге оларның үзел-бодалы чангыс аай болуп турары ону бадыткап турар. Чоокта чаа РФ-тиң Президентизи В.В. Путин Кыдатка чорааш, кады ажилдакчылыгының бот-боттарына ажыктыг дыка хөй керээлеринге, дугуржулгаларга ат салганы ону бүрүнү-биле бадыткап турар.

Сергей ХЕРТЕК.

"ӨӨРҮШКҮМ — ӨӨРҮМДЕ"

Тес-Хем кожуунда чонну ажилга хаара тудар төптүн ажылы черле чүгээр дээрзин хуралдардан дыңнап, парлагандан номчуп, боттарыныс көрүп-даа тур бис. Шынап-ла, төптөн ажил айтырар улус-даа, төптүн ачызында ажилдыг болган, азы чээли алган, азы өөренир аргалыг болган-даа улус чылдың-на көүдөп турар. Чаа дооскан тускай эртемниглерге безин күрүнө ажил бербес апарган бо үеде оон эки чүве кайда боор.

Бо төп чүс-чүс кижини ажилдадып турар, чүс-чүс кижиге дузаламчы акшаны база берип турар, чүс-чүс кижиге материалдыг дузаны көргүзүп, чединмес өг-бүлелерин өөреникчи уругларын лагерлерге дыштандырып турар. Ажил чок 100 өг-бүлеге «Шын» солунну чагыдып бээр бизин чоннуң амдыралына улуг дуза.

Кандыг-даа чедишкннин үндөзүн удуртукчуда турар ужурулуг. Ынчалза-даа бо төптүн даргазы Кара-оол Лопсанович Лапчаа: «Мен анаа удуртукчудур мен, а чедишкннин кол үндөзүн — хамык чүвени ботандырып турар ажил чоктар боттары, оларны организаастаарына үлүүн кирип турар суму даргалары, школа директорлары. Мээң өөрүшкүм — оларда, оларның ажилында» — деп чугаалаар.

Кара-оол Лопсанович удуртук ажилдарга бүгү назынында бараан болуп келген. Чеже-даа удуртукчу болза, кады ажилдап турган өөрүн черле утпас. Ол бодунуң эрткен үезин чугаалап оргаш, өөрүн сактып орду. Кожуунуң дээди удуртукчулары: Федор Дажы, Партизан Дамба-Хуурак, Серенмаа Куулар, Сүн-

дүвей Мөңгө, кожуун даргалары: Николай Чыңдыгыр, Ч.У.Успун, Серенмаа Байыр-оол, Белек-оол Баткар, дүжүртүнгөн айыыл чок чер салбырын катап аждарына болгаш өске-даа ажилдарны Москвага чогударына дузалашкан Александр Саңчат, «Сельхозтехниканың» удуртукчулары: Дмитриев, Иванов, Обревко, Брацун, Ляхов...

Самагалдай «Сельхозтехника» ийи районну харыылап, Успа-Хөлдүн сигенчилериниң техникасын, Нарынның кыштагларының кудуктарын, Шуурмактын витаминниг далган кылыр агрегаттарын, Агарның тараажыларының комбайннарнын дүн-хүн чок хайгааралга алган үеде Кара-оол Лапчаа оон даргазы турган. Ол үеде хөй чүк машиналарындан, анаа тракторлардан ангы мындыг тускай техника база турган: «Госнити-2» деп 6 автомашина, оларны черге септелге кылырына таарыштырган. «АТУ-А» деп 4 машина, олар тракторларның техниктиг ажаалдазын база таварышкан-на черинге кылыр. Диагностика (техниканың байдалын баш бурунгаар хынаар) кылыр машина база турган. Техниканы черге үзээр-чаар болгаш кывар чүүл кудуп бээр 5 автозаправщик. Совхозтарга кывар-чаар материалдар чедирер 12 бензовоз. Үрелген тракторлар сөөртүр ЗИЛ-157. Күчүлүг автокран...

Тывага ховар дээн кочегаркаларның бирээзи Самагалдай «Сельхозтехникасына» баштай тыштып келген. Дөрт улуг котелдун аразына ууттунмас улуг хүүрек туткан ырыска оол маннап турган. Даштыгыртан хөмүрдөш кириер, ону чалбыштыг

суугуларже кири октаар дээш, ол оол идик-хепте, арын-башта куу хүлдү, кара хөөнү, мотор даажындаа эскербээн. Чаа-ла он класс дооскан Кара-оолдун күш-ажылчы намдары 1961 чылда ынчаар эгелээн.

Кара-оолдун ачазы шагдала чок апарган, а авазы аарыг. Оон уламындан Кызылче-даа өөренип чоруур акшазы чок. Ынчангаш оон ажилдаар ужурга таварышканы бо. Өскүс-чавыс болгаш, күрүнениң долу хандырылгасына школа дооскан оолдун боду хырнын тоттуруп, идик-хеп саттынып, авазын азырап эгелээни бо.

Коллективтиң удуртукчулары шуптузу, ажилчыннарнын база хөй кезии, тыва эвес-даа болза, кызымак кочегарының дилээн хандырып, баштай улуг чолаачы, слесарь Төмүр-оол Борбай-оолга, оон соонда септеки Оюн Күнчүйге өөреникчилеткенер. Ынчаар мергежил чедип алган оолду чаа тургустунган «Тес-Хем» совхоз (директору Ооржак Чадамба) «Сельхозтехникадан» дилеп алган. Үр-даа болбаанда, идепкейлиг комсомолчуну районно (Монгуш Юндеш-оол) келдирткеш, Берт-Даг школазынче (Иргит Вадра) эге класс башкыладып чорудупкан. Школа бичи башкының байдалын өөренип көргөш, интернатка кижизидикчи башкы болурун база чөпшээрээн. А өөредилге чылы доосту бээрге, Кара-оол бир бажың тудуундан база акша ажилдап алгаш, Берт-Дагдан Ооржак Наксыл-оол, Кидиспей Керткыкыс, Довуу Кара-Уруг, Даваа Болат-оол суглар-биле кады Улан-Удэже өөренип чорупкан.

Күзел ам-на боттанган —

Кара-оол Бурятияның көдээ ажил-агый институтунун механизация факультетинин студенти Ынчалза-даа Наксыл-оол, Даваа суглар-биле кады Кара-оолду Туркестанның шериг округунче апарган. Ташкентиге чыл хуусаалыг сержант школазын дооскаш, Балхаш, Семипалатинск, Алма-Ата ынчаар чурттуң агаар камгалалының зенитиг ракета кезээнге бараан болган.

Институттун үшкү курузун доосканының соонда, Кара-оол авазын каап шыдавайн, бот-өөредилгеже шилчээн. Совхозка, көдээ ажил-агый эргелелинге, «Сельхозтехникага» инженерлеп тургаш, 1971 чылда дипломну холга алган. Оон «Сельхозтехниканың» кол инженеринге ажилдап турда, 1973 чылда «Ак-Эрик» колхозту даргаладып чоруткан. 1975 чылда оон чоруп турда, колхозтун шээр малы 28 муң баш, тевези 370 ажыг, бода малы биле чылгызы 500-500 баш турган. Колхоз төрүүр чүс хойга онааштыр 92 хураганны доруктуруп, РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң безин тугу-биле шаннадып турган үе ол.

Кара-оол Лопсанович кожуун даргалап тургаш, республиканың харылзаа эргелелиниң кол инженерни Дмитрий Калчанович Донгак-биле кады автоматтыг телефон станциясын ажылгалга кирген. 800 номерлиг! Четчир болгаш артар. Чүглө 1990 чылда безин 7 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга киригени кожуун даргазының анаа орбаанын херечилеп турар. Колбаса болгаш хейлиг суг бүдүрер цехтерни кылдырган. А кондитер (беш) цехтериниң

бүрүн дериг-херекселин боду Москвадан эккелди. Каая-даа, кандыг-даа эрге-дужаалга тургаш, оон бүдүргөн үлөзү хөй, бо чүглө бичи кезии-дир. А эдилеп келген эрге-дужаалдары база шыңгы улуг харысалгалыг.

Партияның дээди школазын дооскан соонда, партияның Улуг-Хем райкомунун көдээ ажил-агый килдизин эргелекчилээн. Оон Тес-Хем райкомунун ийиги секретарына депштитирген. Оон райкүүском даргалаанының соонда, район Советин дүшкүже даргалаан. 1994-1998 чылдарда кожуун даргазының оралакчызына ажилдааш, күрүнө ажилдакчызы болуп, пенсияже үнгөн. Ынчалза-даа амдыгаа чедир кожуунда чонну ажилга хаара тудар төптүн даргазы эргедужаалда ажилдавышаан.

Кандыг-даа ажилды чогударына өг-бүлениң деткимчези улуг. Чурумаа Салчаковна ону эки билер. Боду база институт дооскаш-ла, Эрзинниң «Чаа орук», Тес-Хемниң «Ак-Эрик» колхозтарга, «Тес-Хем» совхозка агрономнап, «Сельхозтехникага», күрстрахованиге болгаш статистика килдизинге экономистеп келген.

Үнер чылдын январь 5-те алдан харлаар Кара-оол Лопсанович Лапчааның уруглары шуптузу дээди эртемниг, ол-ла мергежилдериниң аайы-биле ажилдап чоруурлар. Ынчангаш сагыш човаачал ачага болгаш кырган-ачага, дуржулгалыг удуртукчу ажилдакчыга төруттүнгөн хүнүн база Чаа чылды таварыштыр байырдан чедирип, ам-даа чедишкннерни, өөрүшкүнү болгаш кадыкшылды күзеп каалынар.

Сириңмаа ЧООДУ.

ЧЫРЫТКЫЛЫГ XIV ДАЛАЙ-ЛАМА: "Тывалар келген бе?"

Чырыткылыг Улуг Башкы Будда Шакьямуниин үндезилеп тургусканы Ыдыктыг сарыг шажын өөрединин амыдыралчы ханы уткалыын кижини төрелгетинин эң шылгарангай угааныгылары безин магадап чораанын төөгү билер. Делегейге физика, математика эртемеринге үнелеп четпес улуг үлүүн кириген кайгамчык немец эртемден Эйнштейн безин: **"Бир эвес делегейге чаңгыс шажын турар апаар чүве болза, ол буддизм болур"** — деп бодунуң үезинде чугаалаан.

Кыдаттын коммунисттик партиясынын шын эвес политиказы Улуг Дхарма өөрединин сайзыралына, ооң тарап неперээринге шаптыктап турар-даа болза, ук өөредиг Европа чурттарында онза дүргени-биле тарап непереп турар. Дхарма өөрединин кол үндезиннери улуг кээргел болгаш ынакшыл болгай. Ол кээргел болгаш ынакшылдың кандыг-бир кезини кижини бүрүзүндө хире-шаа-биле бар. Ыдыктыг Бурган сеткилинин үрезиннери кижини бүрүзүндө бар болганы ол. Буддизм өөрединин кол сорулгазы — кижинин сеткилинде бар ол ынакшыл, кээргелдин үрезиннерин өстүрери, Ыдыктыг Бурган деннелинге чедир кижинин сагыш-сеткилин сайзырадыры.

Буддизм Америка болгаш Европа чурттарында канчаар-даа аажок непереп турар деп үстүндө чугаалаан мен. Ооң бир херечизи — октябрь 12-ден 22-ге чедир Австриянын Грац хоорайга сарыг шажынның "Калачакраның өөредиг-езуалын" Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламаның чорутканы болур. Ук өөредигни ол чуртка чорудары-биле Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламаны Австриянын Президентизи Грац хоорайнын мэри чалаан бооп турар. **Калачакраның өөредиг-езуалы дээрге сагыш-сеткидин оожургалдыг, тайбың ажыл-чорудулгазын аңгы-аңгы дазыл-дамырыг хей нация кижилерни катгыштырып, долгандыр турар бойдуска болгаш ол кижилерниң боттарына онзагай салдар чедирер, улуг утка-шынар-биле күүсеттинер өөредиг-езуал болур.** Ол өөредиг-езуалга деле-

гейнин бүгү чурттарындан чүгле буддистер эвес, христианнар, мусульманнар, индулар дээш, шупту 10 муң ажыг чүдүкчү чыгып кээп киришкен. Эске христиан, мусульман чүдүлгелер безин Чырыткылыг XIV Далай-ламаны Дириг Бурган кылдыр хүлээп ап, Ооң өөрединин улуг кичээнгей-биле чүректеринге сиңирип ап турган.

Калачакраның өөредиг-езуалы шилден бүткен хөлчок улуг комплекс орду бажыңга болган. Ук өөредиг-езуалды эрттирери-биле Австриянын чазаа Чырыткылыг XIV Далай-ламаны баш удур чалапканынын соонда, австри чон аңаа белеткенип, ол шил комплекс ордуну деткичилер дузазы-биле 2-ле чыл иштинде туткан. Ооң ишти канчаар-даа аажок чараш. Кайнаар-даа көөрге, ханалары улуг шил соңгалардан бүткен. Унер-кирери-биле эжиктеринче чоокшулап кээргеле, боттары ажыттына бээр. Австрижилер хей чурттардан келгилээн 10 муң ажыг чүдүкчүлери кижини бүрүзүнге тускай белек-селек сунуп, уткуп хүлээп алгаш, ук чараш ордунуң иштин-

де чырык, чаагай өрээлдерге чурттадыры-биле тарай чытырган. Ынча хей чүдүкчүлери аңаа халас чурттадып, хүнде ийи катап халас чемгерип турганнар. Чунар краннарда холдарны чоокшуладып бар чыдарга-ла, суу боду-ла төктү бээр.

Мөргүл кылыр залы дыка делгем. Бир ужундан эске ужунда турар кижини көөрү берге.

№1 божудулга бажыңның акушери Алла Агафьевна Хертектин чугаазы-биле алырга, Чырыткылыг XIV Далай-лама, ук 10 хонуктуң иштинде өй-өй болгашла, чер-черден келгилээн чүдүкчүлери хүлээп ап турган. Октябрь 15-те Россиянын чүдүкчүлери хүлээп алган. Ук ужуралыг үезинде Чырыткылыг XIV Далай-лама бир-ле дугаарында:

айтырган болза, кончуг эпчок болур ийик" — деп, Алла Агафьевна чугаалап олурду.

Россиянын чүдүкчүлери Австриянын Грац хоорайга октябрь 12-де чеде бергеннер. Ол хүннү Чырыткылыг XIV Далай-лама Махаяна хүнү кылдыр чарлааш, улуг мөргүл кылган. Чырыткылыг XIV Далай-лама-биле кады тибет буддизминин 4 ыдык кагыю, сакья, нигма, гелупка школаларындан 30 ажыг ринпоче башкылар келген. Ынчангаш Австрияга Калачакраның өөредиг-езуалы көстүп көрбээн онзагайы-биле эрткен. Лекцияларны Чырыткылыг XIV Далай-лама боду-даа, эске ринпоче башкылар-даа чорудуп турган. Лекциялар аразында хүннерде тибет лама башкыларның дыка чараш көрүштүгү самы болуп турган. Ук өөредиг болуп турган шил комплекс бажың ордунуң иштинде залдарда, өрээлдерде, харын-даа арыгланыр, чунар өрээлдерде безин радиолар азып каан. Ынчангаш өөредигни ол улуг орду иштинге каа-даа дыңнап болур. Өөредиглери видео, аудио кассеталарга тырттырып бижиткеш, даартазында чүдүкчүлөргө сада бээр болган.

Россиянын чүдүкчүлери ол чораш, австри кончун эвилең-ээлдээн, чүдүкчүлериң культурулуун магадаан. Лама хептиг австри чүдүкчүлери безин дыка хей болган. Өөредиг төнүп чорда, 10-гу хүнде кыс Ак-Дариги Бурганга мөргүл болган. Үрүлери (аар өртектиг "Рафаэлл" деп шоколад), дорума (булочкалар) үлөп эгелээрге, ынча хей чүдүкчүлери баскылашпас-даа болган.

Өөредиглер болуп турган үеде ук улуг ордунуң иштинге тибет культураның делгелгези бооп турган. Ында тибет ресторанга шай безин аңаа тыва сүттүг шай болган.

Черле ынчаш өгбелеривистен салгап алганывыс Ыдыктыг сарыг шажынның өөредиги кайгамчык-ла үнелиг-дир. Ук улуг өөредиг бүгү делегейге тарап непереп, бодарап-ла турзунам.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: Австрияга Калачакра өөредиг-езуалы чорашан А.А.Хертек Богда Кегээн Башкының мурнунда.

Ынчангаш ооң мурнуку ханазында дыка улуг телевизорну аскан. Ында чазык, чаагай хүлүм-зүрөөн XIV Далай-ламаны залдың кайы-даа талазында чүдүкчүлери көрүп турган. Ооң чугаазын радиоаппаратура каналдарына дыка хей дылдарга очулдуруп турган. Орус дылга очулганы Россиянын чүдүкчүлери 5 дугаар каналдан дыңнап турган. Чүдүкчү бүрүзү кулактааштарны кеткеш, хамаарышкан каналыңга кожуп алгаш, дыңнаар. Россиядан 250 чүдүкчү киришкен. Оларның 38-и калмыктар, 20-зи бурят, 6-зы тыва, 186-зы орустар болган. Бо болуп эрткен Калачакра өөредиг-езуалының дугайын айтырып чугаалажып олурарым, ынаар чораш келген Кызылдың

"Тывалар келген бе?" — деп айтырган. "Аңаа дыка-ла өөрөөн бис. Ол хире хей чүдүкчүлери аразыңа Башкы бир-ле дугаарында бисти, тываларны, аңаа эвес айтырган. Алды борбак боттары-выс Улуг Башкывыска чонувустун мурнундан кадактар сунуп, бараалгаан бис. Бурятия, Калмыкиядан келгилээн чүдүкчүлери камбы-ламаларының чоруткан кадактарын, чылыг йөрээл сөстөрүн чугаалап, Башкыга бараалгап турганнар. **Бистиң Тываның Камбы-лама эргелелинден кым-даа бистиң ынаар баарывысты сонуургаваан. Боттары-даа келбээн.** Эвээш-даа болзувусса, харын-даа чеде берген бис. Бир эвес кым-даа барбаан, куруг черге Башкы бисти

Авалар, мону номчуп көрүңер

ЭЖИМНИҢ ЧАГААЗЫ

Бо чагааны бижирим ужуру мындыг чүве ийин. Маадырларның аттарын өскерттип кагдывыс. Ынчалза-даа Кызыл кожуунга хамааржыр төптөн көңүс ырак эвес Сукпак суурнуң чурттачылары база ол ие кижиниң тояп чоруп турар суурларында чон танып каар. База катап сагындырып каайн. Кымның-даа ады мында эске. Эжимни Сандыроол деп алылыңар. Ону төрөөн иези каапкаш барган. Мындыг чорукка бүзүрээрлер ховар болуру чугаажок. Шын харын, Сандыроолдуң төрөөн иези каапкаш барганы шын.

Сандыроолдуң адазы Сукпак суурга ажыл-агыйлыг, оран-савалыг, өг-оранынга аштыг-чемниг чурттап чорааннар. Эжимниң өг-оранынга кайгамчыктыг хай-халап, кел дивээн аалчы дег, кирип келген. Сандыроолдуң адазы кем-херекке онаажы берген. Бо чорук арагалаашкынын түннелинде болган. Сандыроолдуң адазы үлгеткен херээ дээш шииттирген.

"Эрик чер бусту бээр, эр кижини чазыгга таваржып болур" деп, тыва чоннуң чугаазы бар. Өгнүң эр ээзи кижини херекке онаажы берген-дир. Херээжен кижиге чеже-даа берге болза, уруг-дарыг дээш бар-ла күжүн ынаар салыр эвес чүве бе? Сандыроолдуң иезин Салбак деп алылыңар. Өөнүң ишти дөрт чыл хуусаада шииттирип алган. Салбак угбай ажыл-агыйың-даа уттуп, арагаже сундугуп кирипкен. Ооң түннели чүден багай болган. Салбак ие чурттап олурган бажыңын чийк өртекке саарыпкан. Ону Сукпак суурнуң чурттачылары сактып кээрлер боор. Хоойлу езугаар алыр болза,

назы четпээн уруг-дарыглыг улустуң ада-иези бажыңын чүгле уругларының кааа чурттаар магадылалы бар турда, ам садар эргелиг. Салбак уругларының чурттаар чери чок турда-ла, бажыңын канчап садыпканыл? Сукпактың чагырга чери ону эскербээни ол ирге бе? Бо чорук кандыг түннелиг болганын эжимниң чугаазындан билип алылыңар.

"ЭРГИМ АВАЙ! Силер мени каггаш чорутканыңардан бээр ам таптыг-ла үш чылдың нүүрү ажа берди. Улуг угбам ам чээрби харлыг. Улуг-Хемниң Ишти-Хемде төрелин аалында чоруур деп сураан дыңнаан мен. Ол авазыңга ужуражып турар-ла боор. Оглуңар мен ам он алды харлыг апардым. Үш чыл иштинде школага-даа өөрөнмедим. Кижиниң төрүп алган төлүн-

ден эргим чүве чок деп-ле дыңнаан мен. Угаан-сарыылдыг кижини байтыгай, азарганчыг кушкаш безин амы-тынын харманмас чүве чоржук. Оолдарын чаа-ла далбаңнаашкыңга өөредип чоруур бора-хирилээ деп кушкашты көргөн мен. Кушкаштың оолдарыңче диис халдай берген. Бора-хирилээ диистин кырынче шурай берген. Төлү дээш чүү-даа чүве кончуг-ла болур-дур деп ынчан билген мен.

Мени каапкаш баарыңарда он үш харлыг турдум. Ол үе иштинде мени чүнү көрбээн дээрил! Эки сеткилдиг хары кижилер ожу-пажын манап өзүп келдим. Чуртталганың эрээзин маңаа сеплеп шыдавас мен. Ол дугайын ие кижини хуузуңдан бодап көрүңер. Кадымы база багай дээрзин боттарыңар билер боор силер. Чартык чыл бурунгаар бир кө-

рүштүвүс. Сурааңарны дыңнаарымга, Улуг-Хемниң Арыг-Бажы суур, Шагаан-Арыг хоорайда дээр-дир. Ачамны бо чылдың эгезинде хосталган дээр чорду.

Бо-ла-дыр. Буянын кижилериниң ачызында күрүн хайгааралында келдим. Ындыг-даа болза кижиниң төрөөн уязын тоолда дег тос каът шил бажың чүге солуп шыдаар. А СИЛЕР ЧҮҮ ДЕП БОДААР СИЛЕР, ЭРГИМ АВАЙ?.."

Эжимниң чагаазының кол утказы ол-дур, угбай Салбак Мен база силерниң оглуңар үези мен. Тыва авалар шуптузу номчузун дээш мону солунга бижип кагдым.

Сылдыс ООРЖАК.
Кызыл кожуунда Каа-Хем суурда немелде билиг төвүндө "Анык журналист" бөлгүмүнүң киржикчизи.

БАЙЛАК САГЫШ-СЕТКИЛ ХЕВИРЛЭЭРИНГЕ...

Бо эртип турар 2002 чылдың база бир онзагай, демдеглексенчиг чүүлү болза Новосибирск хоорайга ноябрь 28-29 хүннеринде болуп эрткен Сибирьниң чогаалчыларының ээлчеглиг IV съездизиниң ажылынга Тывадан төлээлер — чогаалчылар барып киришкени болур. Оларның бирээзи Тывада билдингир шүлүкчү, филология эртемнериниң кандидаты Сайлыкмаа КОМБУГА ужуражып, съезд дугайында сонуургадым.

— Сайлыкмаа Салчаковна, чоокта чаа Новосибирск хоорайга чогаалчыларының улуг шуулганы болган деп дыңналган болгай. Ооң дугайында чугаалал берип көрүнерем.

— Сибирьниң төөгүлүг улуг төвү — Новосибирск хоорайга ноябрь 28-29 хүннеринде Сибирьниң чогаалчыларының IV съездизи болган. Сибирьде бактаап турар республикалар, крайларның 19 девискээрлеринден Чогаалчылар эвилелиниң төлээлери, 50 ажыг чогаалчылар, шак ынчаар чаңгыс черге чыгып, ажыл, амыдыралын сайгарып, кылыр ужурулг ажылын, кичээнгейге алза чогуур чүүлдерни чугаалашканы ол.

Съездиниң эрткени — улуг төөгүлүг болушкун. Чүге дээрге Сибирь чогаалчыларының баштайгы съездилери эрткен чүс чылдың бирги чартыында болуп эрткелден болгай. Хей чылдар дургузунда ол эгелээшкин болгаш болушкуннар утундурган. Чүгле эрткен чүс чылдың төнчүзүндө, тодаргайлаарга, 1999 чылда, Сибирь чогаалчыларының съездизи, хей-хей чылдар эрткенде, ук чаңчылын катап ээлдирип, ажылын эгелээни ол. Ынчан Сибирь чогаалчыларының III-кү съездизи болган. А бо болуп эрткен IV-кү съездизиниң онзагай талазы болза — бо чаа XXI чүс чылдың эгезинде болуп эрткени. Тываның чогаалчыларының делегациясы Сибирь чогаалчыларының съездизиниң ажылының төөгүзүндө бир дугаар барып киришкени ол-дур.

— Тывадан чечен чогаалды кымнар барып төлээлеп чораан ирги? Оларның орук чарыгдалын Тываның Чогаалчылар эвилели хандырып шыдаас деп чүве билдингирле болгай, анаа кымнар дуза каткан ирги?

— Тывадан дөрт чогаалчы Сибирьниң чогаалчыларының IV съездизинге барып киришкен. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Тываның алдарлыг чогаалчызы Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар, “Сылдысчыгаш” солунунун кол редактору, уруглар чогаалчызы Александр Сан-оолович Шоюн, “Тувинская правда” солунунун килдис эргелекчизи, шүлүкчү, очулдурукчу Инна Павловна Принцева болгаш оларның аразында мен база чоруур аас-кежиктиг болдум.

Делегаттарның орук хөлелинин Тываның Чогаалчылар

эвилели төлөп шыдавазы билдингир харын. Ол хей-ниити организация ышкажыл. Ынчалза-даа билдиги удуртукчу кижиден кол чүүл хамааржыр деп чүвени бо удаада база ийи караам-биле көрүп бүзүредим. Чүге дээрге Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы боду бисти эдиртип алгаш, ямыларже, ведомстволарже барып, дилег бижин сунуп, аас-биле тайылбырлап, “Ак бажыңның” кабинеттериниң эжин соктап чедип турду. Ооң түннелинде ийи делегаттың орук хөлелинин Культура яамызы төлежип берди, бир делегатка аныктар херектериниң талазы-биле комитет дузалашты, а мени ажылдап турарым Тываның күрүне университети аъткараар аргалыг болду.

— Съездиниң кол айтырыгларына чүнү чугаалашканын бистиң номчукчуларывыска сонуургадып көрүнерем, Сайлыкмаа Салчаковна.

— Бистиң бо чурттап эртип турар ниитилеливиске чечен чогаалдың кижизидикчи уткашынары болгаш ужуру-дузаның дугайында айтырыг кол черни ээледі. Долгандыр турар делегейге бир-ле дугаар херек чүүл чараш, бедик уткалыг чечен чогаал болур ужурулг деп бодаар мен. Чечен чогаал таварыштыр чоннуң сагыш-сеткилин байбайлак, делгем, чараш кылдыр хевирлеп болур. Бедик мөзүлүг, ажыл-ишти, амгы үеңиң кижизиниң үлегерлиг омур-хевирин чуруп, багай салдарлардан кижилерни кичээндирер ужурулг чүүл, бир-ле дугаарында, чечен чогаал болур. Төөгүнүн дириг арыннарын-даа бир дугаар чырыдып эккээр күчүлүг механизм база чечен чогаал болуп турар болгай. Бистиң амыдыралывыстан ап көрээлинер даан. Улустун чогаалчызы М.Б.Кенин-Лопсанның бижээни “Буян-Бадьргы” деп роман-эссези бүгүниитилелдин кичээнгеин хаара тудупкан болгай. Чүгле ол романның чырыкче үнгениниң соонда, Буян-Бадьргы ноянның дугайында чүүлдер элээн тодарап, караавыс ажыттынган болгай. Бодувустун төөгүвүстүн чамдык арыннарын база оон тода билип алдывыс. Ол-дур, чогаалдың ниитилелге улуг ужуру-дузасы деп чүве. Ындыг чижектерни хей-биле адап болур. Ону бижип чоруурларны деткиир, оларга ажылдаар таарымчалыг байдалдарны тургузар ужуру-даа

мында чүве-дир ийин. Төөгүнү чогаалчы кижиги тургузар деп мерген чугаа база бар болгай.

База бир кол айтырыгларның бирээзи — Сибирьниң чогаалчы күштерин чаңгыс черге мөөңнөп, литературжу уран-чечен үндүрүглери болгаш чогаалчыларның эвилелдерин чаңгыс угже каттыштыраарының дугайында айтырыг болган. Ооң түннелинде Сибирьниң чогаалчыларының ассоциациясы тургустунган.

— Ол дээрге төптен, Москвадан, аңгылаңгыры ол бе?

Сибирьниң чогаалчыларының съездизиниң киржикчилери-биле интервью

— Чок, чок. Ол дээрге төп-биле Москвада туруп турар Россияның Чогаалчылар эвилели-биле улам ханы, сырый ажылдары ол-дур. Ажылдаары харын-даа эптиг, таарымчалыг апаар-дыр. Чоок-кавы чыдар Сибирь регионнары боттары Сибирьниң төвүндө, Новосибирскиде, төп дамчыштыр ажылдаары эптиг-даа ышкажыл. Регион бүрүзү тургустунуп келген айтырыг шийтпирлээр дээш, ырак Москваже чедери болдунмас-ла болгай. Ынчангаш Новосибирскиде шак ол төп дамчыштыр айтырыг шийтпирлеп ап болур-дур. Бот-боттарынга чоок, кожа-хелбээ чыдар болгаш оларның байдалдары, айтырыглары, көрүжү-даа демей. Ынчангаш ук ассоциацияның тургустунганының ужуру-даа ында. Сибирьниң чогаалчыларының ассоциациясының кол сорулгаларында кады ажылдажылга, чер-черлерде үнүп турар литературжу солуннарның, сеткүүлдериниң ажыл-чорудулгазынга чаа-чаа эгелээшкин-нерни тарадыры, анык чогаалчылар-биле демнежип ажылдаары, литературлуг премия фондузун тургузары дээш, оон-даа хей ажыктыг чүүлдер бар.

— Өске черлерден келген делегаттар, чогаалчылар-биле арга-дуржулга солчулгалы база болган боор аа?

— Съездиниң ажыл-чорудулгазының үезинде чер-черлерден келгеннер-биле ажыктыг арга-дуржулга солчулгалы хей болган. Ол бүгү сөс алганнарның чугаазындан, “Төгериң стол” үезинде туруп келген айтырыглардан болгаш чогаалчылар аразында амы-хууда чугаалажышкыннардан-даа дыңналып турду. Республика, край бүрүзүндө чечен чогаал хөгжүлдизи шапкын, чогаалчылар ортузунда ажылдар чоруттунуп турар-дыр деп чүве билдингир чорду. Ылаңгыя Кемерово облазының, Бурят Республиканың, Новоси-

бирск хоорайның Чогаалчылар эвилелдериниң ажылдары солун болгаш биске ажыктыг болган деп санаар мен. Кемерово облазының губернатору Аман Тулеевтиң оралакчыларының бирээзи Владимир Иванович Бедин боду чогаалчы кижиги болгаш, чечен чогаалды хөгжүдүп, чогаалчыларның эрге-ажыктары дээш элээн хей ажылдарны кылып турарын дыңнап сонуургадывыс. Губернаторунун чогаалчыларже кичээнгеи база кол болбайн аан. Чогаалчыларны ай санында стипендия-биле хандырып,

чериниң даргазы В.Ганичевтен дилег-бижик безин бистиң удуртукчуларывыска келгенин база сактып ор мен. Ында бижээни болза өске черлер Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргаларын акшаландырып, шалыңны кандыг-бир арга-биле төлөп берип турар. Силер база даргадарга бир аргадан тып, акша-шалыңын төлөп берип көрүңер дээн. Культура яамызының адаанда турар, оларга хамааржыр болганда, олар Чогаалчылар эвилелинче ол талазы-биле кичээнгеиден көргүзөр болза эки болуп ийик. Культура болгаш националдар талазы-биле ажыл-херектер яамызының чаа сайыды ук айтырыгны дарый шийтпирлептер боор дээрзинге идегелим улуг.

— Чогаалчыларны деткиир талазы-биле ажыл Тывада кайы хире чоруттунуп турарыл, Сайлыкмаа Салчаковна?

— Деткиишкини-даа, кичээнгеини-даа чогаалчыларже Тываның Чазаа база угландырып турары ырак-чоокка дыңналгыр-даа, көскү-даа чүве деп билип чоруур мен. Чылдың-на хоочун чогаалчыларывыс Чазак стипендиязын ап, четтирип чоруур-дур. Ол кайгамчык улуг сагыш салышкын ышкажыл. Бо чылын Чогаалчылар эвилелиниң 60 чыл юбилейин эрттирип турда, Тываның Күрүне шаңналын, хей чылдар үзүктелиишкининиң соонда база катап эгидип, Улуг чогаалчывыска, Кызыл-Эник Кыргысович Кудажыга база тывысты. База бир улуг чогаалчывыс Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсан Степан Сарыг-оол аттыг шаңналдың лауреады болду. Чогаалчылар эвилелиниң чаңгыс сеткүүлү — “Улуг-Хемниң” акшаландырышкыны база үзүктел чок. Аңаа чогаалдарын парлаткаш, ооң гоноарын чогаалчылар ап турар-ла болгай. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Чазак Даргазының чечен чогаал, уран чүүл талазы-биле чөвүлекчизи кылдыр томуйлатты. Мен бодум хуумда ону аажок деткидим. Чүге дээрге чогаалчыларже кичээнгеи ол хире бедик-тир. Тыва чечен чогаалды Чазак денелинде көрүп, ону үргүлчү кичээнгеиниң төвүндө тудуп турары ол деп билип чоруур мен.

Тываның Чогаалчылар хүрээлени чылдан чылче аажок өзүп, ажыл-иш кылдынып, чоруттунуп турар. Өргээвис чок мындыг улустур бис. Чогаалчылар ордузу азы өргээзи турган болза, улам сергек, улам бедик хей-аъттыг болур ийик.

— Четтирдивис, Сайлыкмаа Салчаковна, бистиң айтырыгларывыска солун харылырны бердиңер. Силерге чогаалчы хей-аъттың бедииң, өг-бүлөңерге Чаа чылда буян-чолду күзөп, өөрүшкү, аас-кежик өктереп, делгереп турар болзун деп күзөдөм.

“АЖЫЛДА, ӨСКЕЛЕРГЕ БАЗА АЖЫЛДААР АРГАДАН БЕР!”

2002 чылдың декабрь 1-де “Чуртта, өскелерге база чурттаар аргадан бер!” деп девизтиң адаа-биле СПИД-ке удур демиселдиң Бүгү-делегей хүнү демдеглеттинип эрткен. Ооң бичии-ле мурнунда, ноябрь 29-та, үнген № 49 “Центр Азии” солунга ол-ла девизтиң ады-биле адаан материал парлатынган. Бир эвес ол чүүлге республикада СПИД аарынынга удур демиселдиң болгаш чоруттунуп турар профилактика ажылдарының дугайын чырыткан болза эки-ле ийик. Ынчалза-даа ол ындыг болбаан...

Бистиң чуртувус ам-даа экономика талазы-биле берге байдалдан үнмээн болгай. Ынчангаш берге айтырылгалар талазы-биле бот-боттарын эки билишпейн, кады ажылдап турар коллегалар безин ажылдың аңгы-аңгы “баррикадаларына” туруш ээлей бээри таварылга эвес. Чогум ханызы-биле сайгарып көөр болза, ындыг байдалдарда багай түвө чок. Маргылдаадан шын төрүттүнер. Ынчалза-даа чамдык кижилерниң ымырааны чаан кылдыр хуулдуруп, факт-барымдааларны өскерти бээри таан хомуданчыг.

Ноябрь 29-та үнген “Центр Азии” солунга “Чуртта, өскелерге база чурттаар аргадан бер!” деп чүүлдүң автору А.М.Ламажаа бистиң Тыва Республиканың күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанын бактап карартыр дээш шын эвес фактыларны бижээн. Виске эң элдептиг, манаваньыс чүүл — ук чүүлдүң автору мурнунда кады ажылдап турганывыс коллегавыс болганы. Ол бодунун чүүлүнге бисти шын эвес барымдаалар-биле бактап тура, “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ-ның (күрүнениң федералдыг албан чери) ажыл-херээ чүглө ВИЧ/СПИД-биле эвес, республиканың 3 муң ажыг хайгаарал адаанда албан, организация, бүдүрүлгө, өөредилге, эмнелге черлериниң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандыраар дээш 49 янзы-бүрү хевирниң халдавыр аарыгларынга удур демисел-биле холбашканын уттуп алган. Автор боду амгы үеде бодунун чүүлүнде “СПИД-төп” (СПИД-центр) деп шын эвес адап алганы Тыва Республикада СПИД-ке удур демисел, профилактика ажылы чорудар төптүң кол эмчизи бооп ажылдап турар.

“Центр Азии” солунга үнген ук чүүлдү номчуп олурарывыска, биске хоранныг-даа, кээргенчиг-даа-дыр. Кандыг кижилер ындыг чөгөнчиг материал белеткеп, уешагын чидирип чыткан чоор?

Бир дугаарында автор ук чүүлүнде элээн каш айтырылгаларның аразындан ук Тыва Республикада СПИД-ке удур демисел, профилактика ажылы чорудар төптүң бажынының чогуун онзаллап айткан. Ук онзалаашкын боду-ла мындыг айтырыг тургустунарын негей бээр. **Ук профилдинг албан чериниң тургустундан хүнүнден эгелээш, ооң кол эмчизи А.Ламажаанын талазындан материал-техниктиг бааза туттуруп аарынга хамаарыштыр чүге чогуур хемчеглер алдынмаанын?** Ук албан чериниң саң-хөө талазы-биле хандырылгасы эки турган болгай. “Центр Азии” солунга үнген чүүлде “ВИЧ/СПИД халдавырындан экономиктиг когарал” деп эгегижештин адаанда хандырылга 5 млн. рубль деп айгыттылган. (Республика бюджетинден-не алдынып турар хөрөңги хевирлиг). Оон ыңай демдеглек каар чүүл — ук Тыва Республикада СПИД-ке удур демисел, профилактика ажылы чорудар төп боду 1992 чылдан тура-ла “Тыва Республикада күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ-ның бажынының 327 кв. м шөлүн ээлеп, ында ажыл-херээн чорудуп турар. 1995 чылдан эгелеп аренда төлээриниң дугайында керээни Тыва Рес-

публиканың күрүне өңчү-хөрөңгизи эргелеп-башкарар күрүне комитетиниң киржилге-биле чарган турган. Телеттинмейн турган аренда өртөө 2001 чылдың январьга чедир 218473 рубль чедир өскөн. Ук өре чүглө 2001 чылдан эгелеп төлөттинип эгелээн.

Оон ыңай А.Ламажаа “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ-ның кол санитар эмчизи Л.М.Ооржактың адынга дорамчылаашкынның чүүлдерни бижээн. Чижээлээрге, ону ВИЧ/СПИД-ке хамаарыштыр парлаганың массалыг информация чепсектери дамчыштыр ажыл чорутпайн турар деп буруудаткан. Херек кырында ындыг эвес. А.М.Ламажаа солуннар көктөшкилерин чалгааравайн ажып номчаан болза, олардан чурттун эпидемиологтуг байдалының, халдавырлыг, халдавыр чок аарыглар база СПИД дугайында материалдарны, медээлерни хөйүнү тывар ийик.

Автотранспорт бербейн турган деп чүүлге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Албан чериниң удуртукчулары хамаанчок, бөдүүн кижилер безин Тываның автооруктарының бергезин билер. Ол хирезинде Тыва Республикага СПИД-ке удур демисел, профилактика ажылы чорудар төптүң удуртукчузу чүге таарымчалыг эки машина садып албайн, чүглө хоорайга маңнаар “Жигули” биле “Иномарка” ийиле машиналыг турганыл? Чүглө бодунга таарымчалыг байдал тургузуп ап турганы илден ышкажыл. Ол хирезинде кожазы эске албан чери “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ-ның “УАЗ-469” маркалыг машиназын негеп турарга болур бе? Ук чүүлде оон ыңай “...КСЭХ-тиң күрүне санитар-эпидемиологтуг хайгаарал кожуунда төвүнге ВИЧ-халдавырлыг кижилерниң берге айтырылгалары-биле ажылдаарын хораан” деп, Л.М.Ооржакты буруудадып турары таан чөгөнчиг. Ук буруудадыгың утка чогу эмчиниң аарыг кижиге эң херектиг эмни ижерин хорааны-биле демей ышкажыл. Чүглө Л.М.Ооржак эвес, кандыг-даа эмчи ындыг сарыыл чок айтышкын бербес. Гипократтың даңгыраанда безин: “Хора чедирбе” деп турар болгай.

А.Ламажаа ол-ла чүүлүнде “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ-ның кол санитар эмчизи Л.М.Ооржакты “академик И.В.Шахильянының өөренип көрүп, деткеэн программазының төлөвилелинде” вирустуг гепатит аарынының берге айтырылгаларын эртем езу-биле өөренип көөр” дээн пунктуну шыйып каапкан” деп меге бадьтканды бижип турар. Авторнуу-биле алырга, “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ-ның вирустуг гепатит аарынынга хамаарыштыр доктаамал чорудуп турар профилактика ажылы шуут-ла эртем ажылыңче шилчи бээр болза эки хире бооп турар. Херек кырында ук пункт шыйдынмаан-даа, чүглө аңаа хамаарыштыр чарыгдалдарның улуунун дугайында чугаа чоруп турган. “Анти-гепатит” программаның телевизелинде ук ажылга хамаарыштыр республика бюджетинден 536 муң рубльди чарыгдары көрдүн-

ген турган. Аңаа хамаарыштыр ук аарыгдан аарып турарларның хөйү-даа, вирустуг гепатиттиң “А”, “В” хевирлеринге удур уругларга тарылгалар чорудары-даа, оларны вакциналар-биле хандыраары-даа өөренип көрдүнмээн.

Ол-ла бүгү чүүлдер-биле кады автор “профильде эвес улуг ажыл чорудуп турарын” тайылбырлавышаан, 2001 чылда ук “республиканың СПИД-төвүнге иммунопрофилактика чорудар бүдүн салбыр тургусканын” база дыңнадып турар. Ол “бүдүн салбыр” дугайында маңаа бичии тайылбырдан кыла кааптаалынар. Моон мурнунда тарылга, профилактика чорударына ажылгаар эм-таң, вакциналар алырын, сөөртүрүн, шыгжаарын “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ чорудуп турган болза, Россияның Кадык камгалал яамызының база Күрсанэпидхайгаарал албанының 1995 чылдың декабрь 20-де үндүргөн №131/360 дужаалдары-биле ол-ла хүлээлгелер РФ-тиң чер-черлерде девискээринде кадык камгалал яамыларының күүселдезинче дамчыттылган. А “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” хүлээлгезинге ол-ла бүгү ажылдарны хынап хайгаараары, оларга хамаарыштыр методиктиг арга-сүмө бээри арткаан. Ооң-биле кады үстүнде адаттылган дужаалдар турза-даа, ол-ла бүгү ажылдарны өске хөй хүлээлгелери-биле кады “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ күүсетпишаан хевээр.

ТР-де СПИД-ке удур демисел, профилактика ажылы чорудар төп “иммунопрофилактика” кылдыр бүдүн салбыры-биле” эмнелге албан черлерин вакциналар-биле хандыраарда, федералдыг бюджет акшаландырышкыны-биле план езугаар кээп турар эм-таңны үлөп беришаан, езулуг улуг ажыл-үлө кылбайн турарлар. **Ол хирезинде ук салбырның ажылдакчылары бедик ажыл төлөвирин ВИЧ-халдавырның одаанда (в очагах ВИЧ-инфекции) ажылдап турарлар-биле (Россияның езулуг эпидемия эгелээн черлеринде) ден кылдыр ап турарлар.** Ол-ла үеде вирустуг гепатиттиң “А”, “В” хевиринге, гриппке, саргы ызырганындан тыттыр аарыгга (клещевой энцефалит), сибирь оюлганынга, бруцеллезка удур национал календарыже кирбээн профилактиктиг тарылгалар чорударына вакциналар-биле хандырышкын кылдыр эң берге ажылды “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ чорудуп турар. Ук албан чериниң үстүнде адаттылган ажылды долу хемчээлге күүседирин негээн сагындырылгаларын автор шын эвес билип, “меге буруудадышкын, шын эвес ыйышкын” кылдыр хүлээп ап турар. Оон ыңай демдеглек каар чүүл — “иммунопрофилактика” салбыры эм-таң чагыдарда, республика бюджетинге карылгалыг кылдыр, доора чедиркичлер-биле ажылдап турарлар, а “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” республика бюджетинге камналгалыг кылдыр бүдүрүкчүлөр-биле ажылдап турар.

“ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” бодунун чарты куруг эм-таң шыгжаар склады дээш эмни эрттир хөй өртек негээр” дээн авторнун буруудадышкынынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Ындыг чугаа шуут болбаан. Херек кырында чугаа чүглө ук складта “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ-ның балансызында турар үнелиг дериг-херекселдерни камгалап арттыраар сорулга-биле оң

иштин аңгылай өрээлдээш, складтың бир чартыын ТР-ниң Кадык камгалал яамызынче дамчыдарының дугайында болган. Ук санал харыы чок арткан.

Автор “... республикада амгы үеде 13 ВИЧ-халдавырлыг аарыг кижилер бар” деп бодунун чүүлүнде чангыс эвес катаптаан. Ол кижилерге хамаарыштыр “стигма” деп сөстү ажыгларышаан, бодунун эпчок бодалдары-биле оларны “хөй-ниитиден хооруп, кижилерниң багай көрүжүнүң адаанда буруузунуушкун болгаш ыядышкын деп билишкиннер-биле эвилелдешкен социал коргуушкун, айылызынышкын адаанда байдалга” авторнун сестери салып турар. Оон ыңай “кара демдек” (черная метка, меченные), кызып-кыйышкын (дискриминация), “стигма” деп сестери-биле автор номчукчулары болгаш ВИЧ-халдавырлыг кижилерниң сагышсеткилинге коргуушкун болгаш бүзүрэнчиг эвес чорукту, каразышкынны оттуруп, оларның аразынга кадык эвес атмосфераны тургузуп, чоннун ындында-ла берге амыдыралын улам на-

лунда чүүлүнде “боду-даа ажылдавас, өскелерни-даа ажылдап-пас” деп буруудадып тура-ла, ол домаанда “төнчү чок ат салырын, чөпшээрэжилге, коллективтиг сайгарылга кылгырын негээр” деп бижип турар. Ону канчаар билип алырыл? Бир эвес Любовь Маадыйн-ооловна боду-даа ажылдавайн, өскелерни-даа ажылдап-пайн турган болза, канчап өскелерден “төнчү чок ат салырын, чөпшээрэжилге, сайгарылга кылгырын негээр” турган деп. Ол сестери-биле автор боду-ла кол санитар эмчинин “төнчү чок” ажылдап, коллектив-биле келир үеги ажылының “чөпшээрэжилгезин” чорудуп, берге айтырылгаларың “сайгарылганы” кылып турганын бадьткап турар ышкажыл. Анна Ламажаа ындыг коллективтиг ажылдың чүзү таарышпас болганы ол?

“ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” кол сорулгазы — республикага халдавырлыг болгаш халдавыр чок массалыг аарыгларга удур чон аразынга профилактика ажылы чорудары, кижилерниң ажылдаар, чурттаар байдалдарында кадыкка хоралыг болгу

...хоранныг-даа, кээргенчиг-даа...

рыдаткан. **Ындыг билишкиннер-биле чепселген автор оваарымчалыг бооп, кижилерниң аразында этиктиг хамаарылганың дугайын бодап, СПИД-тиң “удавас болур халдавыры-биле” кижилер коргутпаан болза эки ийик.**

“Аарыг кижилер кем-херек үлгедикчилери эвес” деп фразаны ажыглааш, автор боду оларны бир-ле дугаар ынчаар дорт адаваан-даа болза, ВИЧ-халдавырлыг кижилерниң сеткилинге багай бодалдарны кирип турар.

Оң дараазында автор херек кырында байдалды шын эвес тайылбырлап, Кызыл хоорайның халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге ВИЧ-халдавырлыг кижилерни хүлээп албайн, чыттырбайн турган деп турар. Ол шуут сарыыл чок чорук-тур. Херек кырында ук эмнелгеде кол эмчи Ч.Х.Иргит чангыс эвес удаа ВИЧ-халдавырлыг кижилерни чыттырып эмнедип турган.

Учетта 13 ВИЧ-халдавырлыг кижилер бар дээн болгай бис. Бир демдеглеттинген таварылга соонда, халдавыр тывылган черге аңаа удур профилактика ажылы чоруттунмаан. ТР-ниң Кадык камгалал яамызы коллегия хуралына ТР-де СПИД-ке удур демисел, профилактика ажылы чорудар төптүң ажылын сайгара бээрге, чүглө ынчан олар халдавыр тывылган Сарыг-Сеп суурже ажылдап үнгенер. Оон ыңай ук ТР-де СПИД-ке удур демисел, профилактика ажылы чорудар төптө штат езугаар ажылдаар 87 оруннар шууту ээлиг. **Ынчалза-даа 87 ажылдакчылыг профилдинг эмнелге албан чери чүнү кылдыр турарылы?** Лабораторияларга хамаарышкан ажылдардан автор дыка-ла хөй чүүлдү, эске эмнелге албан черлери аңаа киришпээн чүве дег, бодунун “СПИД-төвүнге” кири бижип алган болду. Херек кырында лабораторлуг диагностика талазы-биле ажылдың үндөзлекчилери “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ хоорайның халдавырлыг аарыглар эмнелгези, республиканың кеш аарыглар эмнелгези болур. Олар ам-даа ол талазы-биле идепкейлиг ажылдап турар.

Оон ыңай А.Ламажаа ТР-де күрүнениң кол санитар эмчизи Л.М.Ооржакты “Центр Азии” со-

дөг чүүлдерни илередири, РФ-тиң Чазаның 2000 чылдың июль 24-те үндүргени доктаалынга болгаш РФ-тиң Күрсанэпидхайгаарал дугайында дүрүмүңгө үндөзилеп, чон ортузунга гигиена дүрүмненин сагылыгына кижизилгени, өөредилгени чорудары. Бистиң хыналда негелде-вистин күүселдезинден чоннун кадыкшылынга, чаагай чурталгазынга дыка хөй чүүлдер хамааржыр дээрзин номчукчулар билип алыр ужурлул.

Анна Ламажаа оң дараазында кол санитар эмчи Л.М.Ооржакты чүнү барымдаалап, “кадрлар-биле ажылдап билбес, дашты каас ажыл-херектер организастаар, чоннун халдавырларга удур камгалалынга хамаарышкан айтырылгалар талазы-биле чогуур били чок” деп буруудадып турарыл? Ооң шынга дүүшпези бистиң дараазында сестеривистен-не билдире бээр. 1999 чылда кол санитар эмчи Л.М.Ооржак Россияның Кадык камгалал яамызының аттестация комиссиязының мурнунга эмчи-организаторнун дээди квалификациязының категориязын камгалап алган. Бо чылын аңаа “Россия Федерациязының кадык камгалалының тергенини” деп атты тывыскан. 2002 чылдың декабрь 1-де Кызыл хоорайга ТР-ниң Улуг Хуралының Төлөөкчилер палатанының депутаты кылдыр сонгутканын.

РФ-тиң санитар-эпидемиологтуг албанының 80 чылдан байырлалын таварыштыр “ТР-де күрсанэпидхайгаарал төвү” КФАЧ республикага эртем-практиктиг конференция организастап, “Мергелдиң тергенини” деп конкурс эрттирген. Ол бүгү кылдынган ажылды А.М.Ламажаа “элчеглиг дашты каас хемчег” деп куду көрүп бактаан. Ол дээрге бүдүн албанын ажылын дорамчылааны ол ышкажыл.

Хомуданчы-биле “Центр Азии” солунга үнген чүүлдүң автору бисти оң бодунун-на “Ажылда, өскелерге база ажылдаар аргадан бер” деп сестерин оң бодунга адрестээринче албадап турар-дыр. Ындыг кижилерниң хайы-биле арбын өртекти үени өскээр чарыгдары оон-даа дора-дыр. Ынчалза-даа шын мегени кажан-даа тиелээр.

Светлана СЕЛЕЗНЕВА болгаш оон-даа өске 24 кижиге ат салган.

Бай-Тайга кожуунун эң не ырак сууру — Кара-Хөл. Арт-сын ажылдыр, орук-сууру берге боорга ыңдыг турган боор, чоокка чедир-ле Кара-Хөлге тускай эртемниглер чедишпес турган. Башкы, эмчи, инженер, зоотехник, мал эмчизи мергежилдиглер келзе-даа, улуг-ла дизе, ийи-бир чыл шыдажыр, оон чоруптар.

1971 чылда Кара-Хөл участок эмнелгезинге база эмчи кадрлар чедишпес турган. Улуг эмчинин хүлээлгезин Хеймер-оол Салчак-ович Байыр-оол күүседип турган. Кара-Хөл чонунга ол үеде эмчи дег хүндүткелдиг кижиде даа чок. Ынчан эмнелгеге 10 кижини чыггырып эмнээр, а божудула бажыңыңа ийи-ле орун турган. А ажыл дээрге угдунмас хей.

Ол үеде Кара-Хөлдүн Иргит Дүмен-оолдар аймаа аныяк келин кыс Бай-Талдан айтырып алган, кенни эмчи кижидир дээн чугаа Алаш иштинге дыргын тарай берген. Дүмен-оолдарнын Саша-зы Бай-Талга школа дооскан чүведир. Ынчангаш ол чер чурттуг база-ла Иргит уктуг уруг тангыштыпкан. "Эмчи келинниг болур амыраан улус-тур бис" — деп, ырак-чоок дөргүл-төрөлдер-даа амырап калган.

Кара-Хөлге сес класс дооскаш, Бай-Талга өөренип чедер бергеш, чаңгысклассчылары — Кара-оол, Володя, Демир-оол, Иван олар-биле Саша интернатка чурттап турган. Ол шагда сагылга-чурум-даа эки, өөреникчилер клубче-даа халышпас, школазынга-ла "вечерлен" (танцылап), ойнап-хөглээр. Оолдарнын аразындан Херелчап Володя музыкага аажок салым-чаянныг: оон ойнавазы хөгжүм херекселиле чок. Эжишкилерниң бот-боттарынга тааржыра-даа аажок — топтуг-томаанныг оолдар. Хей-ниити ажилы азы шеф дээнде ажылдап турда, оларга чедер кижиде ховар. Интернатта кыстарны — чаңгысклассчыларын пат таныыр болгаш ыңдыг ийикпе, оларны-даа тоовайн, суурнуң бир бажыңындан кээп турар кысты Саша сонуургай берген. Чаражы-даа аажок, томаанны-даа аажок Байлак дээр уруг болган.

"Кижиде болуру чажындан, аът болуру кулунундан" деп, өгбелеривис чарт-ла сөглээр. Кара-Хөлдүн эрес-кежээ оолдары — чаңгысклассчылар соонда барып дээди эртем чедип ап, төрөөн суурунун өзүп-сайзыраарыңга төлөптүг үлүүн киирип келген Владимир Александрович Херелчап (музыка башкызы), Иван Салчакович Доржу, Демир-оол Дупчаевич Салчак (математиктер), Кара-оол Хертекович Чаян-оол (совхоз директору), Александр Дүмен-оолович Иргит (биолог, школа директору) — шупту башкылар, удуртукчулар болганнар.

Ол үеде аныяктар — үстүкү класстарнын оолдар, уруглары шупту фуфайкаларлыг (оларының аяңныг чаражы-даа аажок), сапогтарлыг боор. Доозукчу класска Саша биле Байлак тангыжа бергеннер. Школа соонда Байлак Кызылдың медицина училищезинче өөренип кирип алган, а Саша шериг хүлээлгезин

эрттирип, чоруур апарган. Аныяктар сагыш-сеткилин ажитчып, чарлыр дүне даңны атсы чугаалашканнар. Эртенинде эжин үдеп чоруур деп турда, демгизи саазында ораап каан бир-ле чүвени чажыра аарак сыртык адаанче суп каанын Байлак эскерип каан. "Мени үдепкеш, көөр сен" — дээр болган. Үдепкеш, өөренип каапкаш өрээлинге келгеш, саазында ораап каан чүүлү чазып көргөн — акша болган. Ол үени-биле алырга

Дүшкүрлүг-ле үелер тургулаан: божуур иелер орук-сууру ырак, берге боорга, Тээли, Ак-Довуракка барып чиигээринден халагынар. Ынчангаш хан бажышкыны улуг, кадды кошкак — кандыг-даа байдалдыг болза, суурунга божуур бис дээр. Чылда 50 ажыг иелерни божудуп турганнар. Сайгылгаан чок караңгыда-даа, дең чырыңга божудар ужурга-даа бо-ла таваржып турган. Байлак эмчи та чеже өпояны бо өртемчейге эң-не баштай

ажылдарга ажылдап, база-ла бүгү назыда чай чок. Өг-бүлениң адазы оон дааңгыш-чөлөңгичи хүлээлгезин төлөпти-биле күүседип чоруур. Алышкыларнын улуг болгаш дунмалары оолдарны дегерезин өөредип, өгөп-баштап, ада-иези — кырганның деткимчези-биле шуптузун бут кырынга тургузуп шыдаан. Дүмен-оолдарнын оолдары бөгүн боттары кырган ада-иезиниң чоргааралы, чөлөңгичи болуп чоруурлар. Ажыл-

мынча деп бижээн:

КАРА-ХӨЛ

Алаш, Даспы, Огарнын Аялгазы хөөнөшкөк,
Тааланчыг хөгжүмү
Талыгырдан уткуур.
Бокпаш-хокпаш халыдар
Борбак даштыг оруунга
Чурумалдыг чаражын
Шууштурар Кара-Хөл.
Сыра-шеттен чазан
Сырткыкың чүктөөн
Балыкчының овуру...
Балаттынмас сактышкың.
Ыяңгылыг чугаалыг,
Ынангыштыг сеткилдиг
Кудаларым чурту —
Хуулгазын Кара-Хөл.

БАЙЛАК ЭМЧИ

◆ Очерк ◆

эмгежок-даа акша. "Авам, ачамның орукка ап чоруур сен дээш берген акшазы-дыр, эжим, мен ону канчаар деп мен, студент кижиге сеңээ херек апаар дээш арттырып кагдым" деп чагаажыгаш бижип каан болган. Байлак эжин ак сеткилдий-биле манап алган. Шеригден Саша кээрге-ле, кудага белеткел-даа эгелээр.

Бай-Тал суурдан келин кыс кандыг кижиде ирги дээрзин кара-хөлчүлер сонуургап турган болбайн канчаар. Ону танып ап, көрүксеп турда, куда хүнү-даа келген. Аэропортка чаа бажыңны туткаш, чоокта болуп көрбөөн улуг куданы-даа дүжүргеннер. Байлак — узун чаштыг, ак шырайлыг, чинге дурт-сынныг, хүлүмзүрүп каап оорар, аажок чаптанчыг уруг болган.

Байлактын ада-иези бүгү назыда Бай-Тал суурга ажылдап, амыдырап чораан. Колхоз, совхозка авазы хой кыргып, ачазы тудугжулап чораан. Мал-маган тудуп, ажы-төлүн өстүрүп-кижизидип кааннар. Ачазы аажок шевер кижиде чораан. Ол Москвага улус ажыл-агыйының чедишкенинниң делгелгезинче баар халас путека-биле эки ажылы дээш шаңаңдып-даа турган. Кырганныр уругдарынын өөредип, кижизидип, өгөп-баштап каан. 72 хар чедир чурттааш, бурганнап чорупканнар. Ачазының угу алтай кижиде чүве-дир. Сурагылыг малчын, шүлүкчү угбавыс Адаш Чымаановна дээрге Мазылайның кады төрөөн дунмазы-дыр. Василий деп кижини тывалар Мазылай дей берген соонда, документилеринге ынчаар бижидип каапкан дээр. Мазылайлар тос ажы-төлдүг: үш оол, дөрт кыс. Оларнын аразында Ниназы — дээди эртемниг эмчи, хеймер уруу Леназы — дээди эртемниг башкы.

Куда соонда Байлак Кара-Хөл участок эмнелгезинге фельдшерлеп ажылдай берген. Аныяк кижиде боорга, ону ырак-узак чалалгаларже бо-ла чорудар турган. "Орук-чири берге черлерге аъттыг, чадаг канчаар түрөп чорбаан дээр" — деп, ол сактып чугаалаар. Өөнүң иштинин дузасы-биле харын түрөөн. Иелээ аътка ушкажыпкаш, кайы хире-даа ырак аалдарга, малчын чайлаг, күзеглерге четкеш кээрлер.

чылыг-чымчак холдары-биле хүлээп ап келди ыйнаан! Чежезиниң хинин кеспээн дээр! Авазы биле ачазының хинин кескен Байлак эмчи соонда барып, оларнын өпоязының хинин база кескен кырган-авазы болган өг-бүлелери безин эмгежок.

Байдалы берге кижилерни ишкээр кирип бар чорааш, Тээли, Ак-Довурак баарда кара-хөлчүлер ынчаар чугаалаар, чер чедер ирги бе деп коргуп, ыглап-даа чоруур-ла. Улуг арт-сынны ажып, амыр-менди божудуп-чиигедип алгаш, азы амы-тынын камгалап четтигипкеш, өөрээнинден база-ла карак чажы мөндүнейнип келир турган. Көдээ черниң эмчизиниң чымшытыг, уйгу-чыдын чок ажылын Байлак эмчи кара аныяндан бөгүнге дээр эдилеп чоруур.

Кара-Хөлге чедип келген аныяк эмчини ынчан улус-чон "Байлак эмчи" дизи берген ояар ам-даа ыңдыг, аныяк-өскөн харын ону Байлак Иргитовна дээр. Даш октаан черинге чыдар, уруг барган черинге чурттаар... Байлак Иргитовна Кара-Хөлдү шагда-ла чуртсуна берген. Кожуун төвү, найысылал Кызыл кирери безин ховар, суурундан ыраксакас. Ажы-төл өзүп, өгленип-баштанып, уруг-дарыгы апаарга, ам харын аалга оорар арга чок, бир-ле чорук-херек чогудар-бүдүрер таварылгалар көвүдөөн. Улустун улуг кенни, улуг чавазы болгаш харысалгазы-даа улуг, хүндүткели-даа бедик, кылыр ажыл-үлөзи-даа эмгежок кырган-ава апарган.

Александр Дүмен-оолович башкылап, удуртур-баштаар

ишчи кырганнырнын аксының кежи ыйнаан, оларнын кенээттери дегере томаанныг, мөзү-бүдүштүг, уран-шевер, холу чөмзиг ажылдакчы, эмчи, башкылар болган. Дүмен-оолдарнын ажы-төлүнүң уруг-дарыны улуг арбан, суму чурттакчылары-биле дең, өөр-өнер.

Александр Дүмен-оолович биле Байлак Иргитовна дөрт оолдуг. Ачазы институтка өөренип, авазы чай чок ажылдап турда, үе-черге алышкылар деңге үлгедип, боттары борастанып өзүп келгеннер деп болур. Выдааны кара пашка та чеже катап кадыр хайыңдырганнар. Матрац, сыртык-даа өрттенип-ле турар. Бир катап ачазы кээрге, оолдары медээжок бургураар чүвелер таакпы ыштаан турганнар. Ачазы та канчапкан, та чүү болган чүве, ону кым билер, шыңгы чугаа болган-на хире, чүге дизе ол ояар өг-бүлениң оолдары таакпы ыжын шуут шыдаастар.

Ада-иезинин ажылын, өөредилгезин оолдары бичиизинден-не билер апарганнар. Студент адазы сессиялап чоруптарга, эмчи авазын дүне-хүндүс, улуг-хүн, суббота-даа дивес, аарыг улус кыйгырты бээр, оолдарнын улуг Ужар-оол дунмаларын аралап, бажыңнын улуг эр ээзи болуп артып каар турган. "Соңга соктап келирге-ле, авамны чалап келгендир деп билер мен, уйгум-биле тура халааш, эжитки ажыдар мен. Кымыл деп-даа айтырбас турдум" — деп, Ай-оол сактып чугаалаар.

Ужар-оол, Ай-оол, Артыш алышкылар — ам шупту дээди эртемниг ажылдакчылар. Хеймер оглу Алмаз (адазындан чыда калбас часыг оглу) 7 класста өөренип турар. Оолдарынын ажы-төлү — шупту беш өпоя бар: 4 оол, 1 кыс. Дүмен-оолдар деп адын аймак, шынап-ла, бадьткпал турар.

Оолдар турда, кыстар кай баар джигир болгай, шынап-ла, чалы, чараш келин кыстар-даа эндерилген. Куда төрөлдер Эркин, Тожу, Бай-Тайга дээш, Тываның кайы булуңунда чок дээр! Улуг кеннинин авазы, Эркин кожуун чагыргазының даргазы Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу "Сеткил хөөнү" деп шүлүктеринин номунда "Кара-Хөл" деп шүлүүн кудаларыңга тураскаадып

Эки кижээ эш-өөр, төрөл-дөргүл муңчок дээрзин үстүнде одуруллар бадьткпал турары ол.

Кара-Хөлдүн участок эмнелгези бөгүн биез дег эвес, аажок өзүп сайзыраан. Поликлиникалыг, стационарлыг. Амгы үениң дериг-херекселдери-биле чоннуң кадыын эмчилер хынап, камгалап-карактап турар. Улуг эмчи Долаана Танововна — ординатураны база доозуп алгаш, чылдан чылче арга-дуржулгазы байып оорар терапевт, удуртукчу. Коллективте Байлак Иргитовна-биле кады хөй чылдарда эгин кожа ажылдап келген эмчилер Билчинмаа Дүпчаевна, Алдын-кыс Чаян-ооловна — олар Кара-Хөлде хүндүткелдиг кижилердир.

— Хлевим өртээ — ажылым берге. Ынчалза-даа ол чокта амыдырап шыдавас мен. Ажыл-ижинден, чонундан оспаксы-равайн чорза-ла, аас-кежик олла-дыр. Кара-Хөл чону эң-не чоок кижилерим, оларнын караанга кижиде болуп, эмчи болуп, ие болуп чурттап келдим. Улуг үлө-херек бүдүрбөөн-даа болзумза, чонум кадыкшылы дээш бүгү күжүмнү берип чор мен. Улус-чонунун, кады чурттап оорар эжиниң деткимчези, коллективи эвес болза, кижиде канчап амыдыраар боор. Бөгүнде чүрек-хөрөөм дүвүрели чүгле ажы-төлүмде, олар-ла кадык чорза, бистерге өске чүү херек боор — деп, каш-ла сөс-биле Байлак Иргитовна бүгү амыдыралын, ишти-хөңнүн илеретти.

Бүгү назынында сагыш човап өстүрүп каан аваларывыс, угбаларывыс — тыва херээжен чон мындыг биче сеткилдиг-ле болгай. Шынында олар дег маадырлыг кижилер-даа чок. Ынчангаш эң-не буяңныг кижилеривисти камнап, өөртүп, хүндүлөп, мөгейип чоруп көрөөлинер.

Чаа чылдың бүдүүзүндө Байлак Иргитовна чоокта чаа бодунун юбилейин демдегелеп эрттирген. Ону 55 харлыг дээр аргажок — аныяксыг, аяңныг чараш. Озандап-даа бол, сеткилминин ханызындан байыр чедирип ор мен, Байлак Иргитовна. Угбам эжи угбам силерге бүгү-ле эки чүүлдерни күзедим. Өг-бүлөнерге, чоок кижилеринерге бо Чаа чыл хөй өөрүшкүнү шаңнаар болзун!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТА: Байлак Иргитовна оолдары-биле.
Өг-бүлениң архивинден алган чурук.

СҮБЕДЕЙ, СЕН — МААДЫР СЕН!

Чингис-Хаанның бодундан
Чинзе алдын, Сүбедей.
Шериг баштап турунда,
Четчир-ле сен, Сүбедей.

Сүбедей, Сүбедей,
Сүбедей, сен — Маадыр сен!

Алыс чуртун — Тываның
Алдаржыттын, Сүбедей.
Адын биске өлүм чок
Аскан тук-тур, Сүбедей.

Сүбедей, Сүбедей,
Сүбедей, сен — Маадыр сен!

Хамык чонну каяа-даа
Кайгаткан сен, Сүбедей.
Магаданчыг, мактанчыг
Маадыр-дыр сен, Сүбедей.

Сүбедей, Сүбедей,
Сүбедей, сен — Маадыр сен!

Төөгүвүске кажан-даа
Төлөптүг сен, Сүбедей.
Аравыска мөңгөдө
Арткан-дыр сен, Сүбедей.

Сүбедей, Сүбедей,
Сүбедей, сен — Маадыр сен!
Чооду КАРА-КҮСКЕ.

СҮМБЕР-УУЛА СҮТ-ХӨЛ КОЖУУН

Чунуп каапкан тайга-сыннар
Чугаалажып турган ышкаш,
Чунма-телер харап турар,
Чурттаксанчыг Сүт-Хөл
кожуун.

Алдын-мөңгүн Айны, Хүннү
Алалажып баганалаан,
Шүглүп, девээн мөгелер дег,
Сүмбер-Уула Сүт-Хөл кожун.

Алдан-маадыр адаларның,
Акы-дунма найыралдың,
Ынакшылдың ыры-биле
Ындынналган Сүт-Хөл кожун.

Тарып алган тараа байлаа
Далай чалгыы сагындырар,
Сайзыралче халдып орап
Шалып иште Сүт-Хөл кожун.

Чечектигже, Хөлчүктүгже
Чеди чүзүн малы шуушкан.
Сүдү-сааны савазыраан
Сүмбер-Уула Сүт-Хөл кожун.

Хөөмей-сыгыт, хөлбең шынаа
Хөлден чалгып үнгөн ышкаш,
Хөрек-чүрек хөлзедип кээр
Хөглүг чоннуг Сүт-Хөл кожун.
Ондар ОХЕМЧИК.

ЧОНУМ ЧҮНҮ
ЫРЛАЖЫРЫЛ?

Чүнү чонум ырлажырыл?
Чүректениң өөрүшкүзүн
Төрээн чурттуң чараш,
каазын,
Төрөл чоннуң найыралын,
Ажылчынның, тараачынның,
Ажыл-ижин алгап-мактаар.
Чалылар-даа өгленирге,
Чараш ыры бараалгадыр.
Амыдырал уламчылаар
Ажы-төлдү чажындан-на
Ажаап-тежээп өстүрүшкен
Аваларга аян тудар.
Ыры чокта чүү боорул?
Ынакшыл-даа бүтпес болгай.
Ынчангаштың кайыбыс-даа
Ырлашпышаан чурттап
чоруул!
Сергей ШААЛЫ.

ХЕМЧИИМ

Хензиг, бичии дамырактан
Херии узун агым алгаш,
Хайнып, саарлып агып баткан
Хемчик хемим, төрөөн хемим.

Кажааланган тандылары
Кашпалдары, ховулары
Каастап, шимээн хээзи болган
Кайгамчыктыг Хемчик хемим.

Ооруглары, шынаалары
Одар малдар турлаа болган.
Оолдар, кыстар ырлап мактаан
Онза байлак Хемчик хемим.

Аттыг-чарлыг Алдан-Маадыр
Адаларның төрөөн чурту,
Арат-чону найыралдыг,
Ада-өгбөм бурун хеми.
Чаш-оол НОРБУ.

ЭДЕР-ХЕКТИҢ АЯЛГАЗЫ

Эдер-хектин аялгазы —
кук-куук.
Эзим черде чаңгылган —
кук-туук.
Эр-ле мээң хөөмейим, ээй-оой,
Эрним-дылдан харыылады,
оой-ээй.
Ужар хектин аялгазы — кук-куук.
Улуг сында чаңгыланды —
кук-туук.

Уран үнүм, хөөмейим, ээй-оой,
Уяранчыг харыылады, оой-ээй.
Тайга-сынның эдер-хеги —
кук-куук.
Тааланчыг эдип орду —
кук-куук.
Таалай-дылдан хөөмейим,
ээй-оой,
Дагын катап харыылады,
оой-ээй.

ЧИҢГЕ-ТАРААМ ЧИКСЭЭР-ДИР МЕН

Чиргилчинниг ховуларда
Чиндинедир үнгөн тараам.
Чигир ышкаш амдангың-даа
Чинге-тараам чиксээр-дир мен.
Алаактарның шөлдеринде
Арбын-көвей үнгөн тараам.

Амдан-чыды чигир ышкаш,
Арбай-тараам чиксээр-дир мен.
Кызааларның шөлдеринде
Кырлаң ышкаш үнгөн тараам.
Кыза бергеш бышкан турда,
Кызыл-тазым чиксээр-дир мен.
Василий УЙНУКАЙ.

ЧАА ЧЫЛДЫ КАДЫ УТКУУЛ

Чараш, ак хар ужуп баткаш,
Чаагымга кээп хонуп алды.
Эргимимниң эң-не хоюг
Эриннерин сагындырды.
Аяар чагган шак бо харның
Аялгазын дыңнап тур мен.

Тааланчыг чараш аян
Танцы-самче чалаанзыг-даа.
Ийи бистин кожа баскан
Истеривис чуруп артар.
Чаш ак харга чассып алыыл,
Чаа Чылды кады уткуул.
Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЛААЙ-ООЛ биле ЭНИК-КЫС

★ Чечен чугаа ★

Лаай-оол хондур-дүндүр уду-
ваан. Бажынче кирбес бодал-ла
чок. Ол бодалдарның кол нуруузу
өөрүшкүлүг болбайн канчаар.
Бодунуң изин истээр, салгалын
уламчылаар төлдүг болган кижин
өөрүвөске, кым өөрүүр чүвөл.
Чажындан кады ойнап өскөн эжи,
эргелиг ынакшылы Эник-кызын
ол Шагаан-Арыг эмнелгезинге
чедирип эккээр-ле, саадавайн
оозу "чиигеп" алган.

Оолдуг болганнар. Ооң Эник-
кызы анаа оол божуп берген.
Эник-кыс аан, Лаай-оолдуң кара
чажындан кады ойнап өскөн эжи,
ооң ынакшылы. "Улустуң чугаа-
зының хоранныңында сеңээ Лаай-
ооловичиден божуп бээр мен.
Ооң соонда олар төрөл-дөргүл
деп-даа турзуннар" дээр ышкаш,
ылап-ла оолду божуп берген.

Лаай-оол биле Эник-кыс —
чаңгысклассчылар. Ортумак
школаны дооскуже дыка хей
класстарга чаңгыс партага олу-
руп, аажок найыралдыг өскөн-
нер. Ол найырал чылдар-биле че-
чек ышкаш частып, ногаа ышкаш
быжып, ынакшылче шилчээн.
Школачы эш-өөрү, чаңгыс сууру-
нуң чүгле аныяктары эвес, барык
шупту чону Лаай-оол биле Эник-
кыстың ынакшылын билер тур-
ганнар дие, хөөрем эвес. Олар
улгадып келгеш, Лаай-оол шериг
албаны эрттирип каапкаш, суу-
рунга чолаачылап ажылдай бер-
генде, Эник-кыс дээди эртемниг
башкы болу бергенде, өгленчип
аар бодааннар. Ону чогулар дээр-
ге, чүгле чаңгыс чүвө шаптык-
тааш турар болган. Лаай-оолдуң
кырган-авазы биле Эник-кыстың
кырган-ачазы — кады өскөн
халышкылар! Мырынай чоок
төрөл улус-тур ийин. Ооң дуга-
йында база ийи чалының ынак-
шылын билер улустар огулуг
сүмө катпас, колдуу-ла "Ат болган
улус-тур силер ала, алышкылар-
ның ажы-төлүнүң ажы-төлү өгле-
нип-баштаныр чүвө бе?" — ди-
жип, удур айтырганзыг болурлар.

Лаай-оол биле Эник-кыс
өгленчип ап чадап шаг-ла
болганнар. Хөлүн эрттир чоок
төрөл бис деп билип турганнар.
Аразында быжыг найыралдыг,
ооң соонда ынакшылдыг апаргы-
же олар төрөл чартын эскер-
бейн барганнар болган. Ону
чугаалаар кижин Лаай-оолдуң
чартында чок. Ада-иези Лаай-
оол чашта-ла "чок" болганнар.

ХАНДАГАЙТЫ

Чымыш иштиң төвү болган —
Чылдан чылче улам хөгжөөн,
Хадымырлап чаап турар
Хандагайты — кожун төвү.

Уран чүүлдүң сылдызындан
Ужукталып, хөгжүп келген,
Сырынналдыр аян тудар
Сыгытчылар чурту болган!

Кежиг аксы — ногаан шыкка
Келир өйнү алгап-мактап,
Аялгалыг ыры-самын
Аныяктар ырлажы бээр.

Онза бай Моол кызыгаары
Одар-белчири делгем-даа бол,
Ховужуувус кадар оьду
Хоор малга хоолулуг.

Эртем номнун эгези-даа,
Эргимимге душканым-даа,
Хөлбеңчиндээн көктүг-шыктыг
Хөгжүлделиг Хандагайты...
Алевтина САТ.

Өвүр.

Кырган-авазы ортумак школа
доозуп турда, "кызыл-дустай"
берген. Эник-кыстың иези, уруу
чашта-ла, өкпезинге соокка
алзып дегдиргеш, "чок" болган.
Ооң чанында ачазы-ла караңай-
нып чорууру бо. Ындыг салым-
чолдуг болгаш Лаай-оол, Эник-
кыс интернат уруглары кылдыр
өскөннер. Ооң хараазы-биле
Эник-кыс ачазы-биле барык чоок
харылзашпайн өскөн.

Бичии суурга чугаа чыдар
эвес. Лаай-оол биле Эник-кыс
чеже-даа бот-боттарынга ынак
болза, кады чурттап чадап
чоруурунун дугайында чугаа
Эник-кыстың адазының кулаанга
база четкен. Ол көвей чугаа чок,
улус-биле барык аргышпас ада
бир катап уруу-биле бажыныңга
олурда, Лаай-оол кирип кээрге,
хөөрөп үнгөн: "Уругларым, мен
угумдан бо чер чурттуг эвес кижин
мен. Адам мынаар Хемчик уну
чурттуг кижин. Лаай-оолдуң
кырган-авазы — улустуң чаңгыс
уруу-дур. Мээң адам хей ажы-
төлдүг улус. Ада-иези дедир аал-
чуртунче көжүп чоруурда, чаш
бичии төлүн кады-кожа чурттап
чораан чаңгыс кыстыг кожалары
эштеринге мээң адамны азыран-
дыга берипкеш барган чүвө-дир,
уругларым. Сураан дыннаарымга,
силер олуржуп ап чадажып
чоруур-дур силер. Төрөл-дөргүл
чорукту сагыры чөп, ынчалза-
даа алыс ханы дөзүн көөр болза,
силерде төрөл чүвө чок. Ону
шын бодап, өгленчип-баштан-
чыл алынар, уругларым!" — дээр.
Аныяктарның кайызының-даа
сагыжында шыгжаттынган аар
чүгү арлы берген.

Ам Лаай-оол хондур удуваан.
Оолдуг болганы, оглун Эник-
кызын эмчиден үндүрүп алгаш,
доп-дораан бадыланчып, өг-
бүлениң баштайгы кылыр шупту
чүлдериң кылып алыры өөрүш-
кү болбайн канчаар. Ам Лаай-
оолду дүвүредип турар чүвө ады-
ла болгай. Ооң ады Лаай-оол эвес
болгай. Школачы чылдары шупту
(ада-иезинин оглун чассыдып
адаары ышкаш) "Лаай-оолдап"
эрткен. Суур чону-даа шупту
Лаай-оолдап чаңчыкканнар.
Чүгле шеригге, Ыраккы Чөөн
чүкке, эш-өөрү ону докумен-
тизинде ышкаш "Лайкалаар"
турган. Ам Лаай-оол ону бодап
чыдары ол. Оглун "кымович" дээр-
рил? "Лайкаевич" дээрге черле

эпчок Лайка дээрге ыт ады ышка-
жыл. Ол ат канчап Лаай-оолдуң
ады болу бергенил?

Лаай-оолдуң авазының ээди
аарый бээрге, суурдан шапкынчы
чоруткаш, мал-малдап чыткан
кырган-авазын эккелдирген.
Суур эмчизи орус сөөктүг Таисия
эмчи Лаай-оолдуң хиннин кезип
божуткаш: "Кым деп адап аар
бис?" дээр кырган-авазының ай-
тырынга: "Леня деп адап ал, ба-
бушка" — дээр барган. Ол атты
утпас дээр кырган-ава инек саап
ораш безин "Ленялар" турган.

Каш хонганда, кеннинин ээди
дынзый бээрге, кырган-ава
аалындан айттыг шаап келгеш,
уруг-дарыынга: "Ажыл-агылыг,
ажы-төлдүг улус чай чок-тур си-
лер, мен Торгалыг чедип, көдээ
Советтен оглумнун төрүттүнген
дугайында херечилелин кылдыр-
тып кээйн" — дээр каккан.
Аныяндан черле эрес чаңгыс
кырган-ава чаңгыс көдээ
Советтик ийи суур аразынга ша-
даа четпээр.

Оглунун адын кым деп ада-
рының дугайында айтырыгга кыр-
ган-ава боданмаан-даа: "Лайка"
деп дүжүргөн. Документ бижип
олурган секретары "Лайка" дээр
суму даргазынче көрүнгөн. Дарга
боданмаан-даа: "Ажы-төлүн,
ажы-төлүнүң ажы-төлүн канчаар
адаары хамааты кижиниң боду-
нун эргези-дир, Лайка хамаанчок
бисте Комбайннар, Тракторлар
безин бар болгай" — дээр.

Ажы-төлүнүн оглунун хере-
чилел документинин кылдырып
алганынга өөрүшкүлүг кырган-
ава аалга келгеш, уругларындан
"Леня" дээр дээр "Лайка" деп-
кенин билген. Ол үеде күжүр
кырган-ава Лайка дээрге ыт ады
деп канчап билер. Бак чаянның
эртенги шакта херечилел
кылдырып чоруур деп турда,
радиога "Космосче Лайка ужуп
үнгөн" — дээр хүнзедир ону адап
келген чүвө-дир. Дыл билбес
кырган-авазының баш-мээзинге
ынчаар "Леня" деп адын "Лайка"
деп ат солаан чүвө бооп-тур.

Лаай-оол даң адып орда, дүвү-
редлиг бодалын доозуп түннээр:
"Ат-сып бижээр документи-
лериң черле эдер болган-дыр.
Мээң оглум Лаай-оолович бол-
байн канчаар. Лаай-оол мээң
кара чаштан эргелиг, ынак эжим
Эник-кыстың чаңчыккан эргим
ады ышкажыл.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЧАНАГАШ ШЫНААЗЫ

Чадаананың Хемчик-биле белдиринде
Чанагаш дээр делгем шынаа чапты берген.
Шаралыг чаш кавайлыымдан шак ол черге
Самдар өггө өзүп келген үрен-дир мен.

Харлыг баштыг ийи аңгы тайгалардан
Хайнып баткан ийи хемниң белдиринге
Чарыш адын мунуп алгаш үзээрдедип,
Чанагаштың шынаазыңга дадыккан мен.

Кодан хоюм Чанагашка кадарганда,
Кодан, торлаа, электри-даа көрүп өстүм.
Кожа аалдар аразыңга ырым салып,
Кончуг аътты мунуп алгаш, халдып турдум.

Найысылал чурттаандан бээр үр-ле болдум,
Назы-харым чартык чүс чыл чоокшулап ор,
Адам дөзөп, ажыл-ишке холум дынзыг,
Ажы-төлдүг, эки чурттап чору-ла мен.

Адам-ием кайызы-даа "кызыл-дустаан"
Акыр өөнүн турган чери өскөн черим,
Чанагаштың шынаазы-ла өйлөп-өйлөп,
Чашкы шаамны сеткилимге оттурар-дыр.

Николай ДОНГАК.

Чая чылдың столунга «СЛАСТЕНАЖЫЛАРДАН» БЕЛЕК

Кызыл хоорайның Титов кудумчунда бичежек «Сластена» кафе-садыг хоорайның чурттакчылары болгаш аалчыларынга амданныг, чагай торттары-биле сураглыг. Торт, пирожное, рулет, булочка дээш, еске-даа быжырган чемнер садып турар садыгның коллективинде 16 кижиле ажилдап турар. Хуу садыгның ээзи Маргарита Павловна Монгуш. Быжыртынар цехте Көк-Кат Хертек, Кара-кыс Хертек, Валентина Хертек, Алина Монгуш база Чойгана Ондар олар ажилдап турар. Холу чемзиг кондитерлерниң удуртукчузу — аныяк кыс Алина Монгуш. Алина повар-кондитер курстарын дооскаш, 4 хире чыл ажил чок чоруп турган. 2000 чылда садыг ажилтынган соонда, ол манаа ажилдап эгелээ. Олар баштай 1 хүнде 10 хире торттарны быжырып, садып үндүрүп тур-

ганнар. Бо хүнде олар хүнде-ле ортумаа-биле чагыг езугаар база анаа 50 хире бедик, улуг-биче, чараш торттарны быжырып турарлар.

Чая чыл байырла-лын таварыштыр Алинаның төрелдери Москвадан «амзап көрүнер» дээш белек кылдыр кончуг чараш торт чорудуп берген. Мастерлер ону амзааш, «шоолуг эвес» деп үнелээни база бар. Оон ангыда уругларның еске-даа садыглар, кулинарияларда өөрү бо-ла «сластенажыларның» рецептилерин айтыра бээрлер. Алинаның харызынга олар: «Демей продуктулар-ла-дыр, а амданы бир еске» — джирлер.

ТОРТ РЕЦЕПТИЗИ:

Херек чүүлдеринер — 4 дагаа чуургазы, 2 стакан чигир, 250 грамм масло, 2 сгущенка, ванилин.

Баштай дагаа чуургаларын база чигирни хоюдур былгаар, эки долгадап, хоюдур былгаан тудум бедик торт үнер. Оон ооң кырынче далганны куткаш (үр эвес) булгаар, быжыраар. Хөөп бышкан далганны доора дургаар чинге-чинге кылдыр кезип алыр.

Дараазында **сиропту белеткенир**: 1 стакан хайындыргаш, сооткан сугга 1 улуг омааш чигир биле бичек бажынга бичии ванилинни хоюдар.

Кремни белеткээри:

250 грамм маслону 2 сгущенка-биле хоюдур былгап алыр.

Ам херек чүүлдер шупту белек, кескен далганны сироп-биле шыгыдыр чашкаш, аразынга кремден чагаш-ла чыйы салыр. Кремниң арты-биле Чая чылдың столунуң тортунун каасталгазы силерниң холунарда. Чем чиртингир, торт амданныг-ла болзунам!

Чойганмаа САТ.

«Черле чажыдынар чүде деп бодаар силер?» — деп айтырарымга, кол кондитер Алина цехтиң эки дерилгезин демдегелеп чугаалааш, чамдык сүмелерни катты:

— Тортка арыг продуктуларны ажыглаан-нындан ооң амданы экижири;

— чаа бышкан изиг тортту кажан-даа дораан кеспес, харын-даа 1 хондургаш чиер. Чүге дизе амданы, сүүзүнү тарап чедишпээн болур. Торт быжыраарының технологиязы-биле чаа бышкан тортту 8-12 шак тургузар дүрүмү ындыг.

Ам быжыртынарын-га ынак херээжен бажың ээлеринге Чая чыл таварыштыр белек, «СЛАСТЕНАЖЫЛАРДАН»

ӨӨРЕНИР КҮЗЕЛДИГЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың кадрлар политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы өөренир күзелдиг аныктарны болгаш оларның ада-иелерин 2003 чылдың январь 10-да 10.00 шакта Улусчу чогаадылга бажыңыга болур

«АЖЫК ЭЖИКТЕРНИҢ ХҮНҮНЧЕ» чалап тур.

ПРОГРАММАДА:

♦ «2003 чылда Россия Федерациязының дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге абитуриентилер хүлээп алырын организаастаар дугайында» Тыва Республиканың кадрлар политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң сайыдының тайылбыр чугаазы.

♦ «2003-2004 өөредилге чылдарында хүлээп алышкын дугайында» хоорайның өөредилге черлериниң удуртукчуларының чугаалары.

♦ өөренир күзелдиглерниң хоорайның өөредилге черлеринге барып таныжары.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажил-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 4 ама.

Тираж 6734. Чагыг 146.

«Шын» солуннуң анкетазы

Эрткен чылды түңнөп, келир 2003 чылда солуннуң ажылын экижидер сорулгалыг

«Шынның» Ынак Номчукчуларыңа»

деп солуннуң анкетазыңа силерниң харыяларыңарны манап артывыс.

1. Солуннуң арынарыңа эң сонуургаан материалчыңар, булуңуңар _____
2. Немексээр чаа чүүлүңер _____
3. Солуннуң арынарыңа өскерткисээр чүүлүңер, күзээшкениңер _____
4. Таарзымас чүүлүңер _____

Анкетага чамдык харыялар

Борис ЧАМБЫТ, Бай-Тайга кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи, композитор:

— Бүгү-ле чаа чүүлдерни, көдээде культура амыдыралын «Шындан» номчуп, билип алыр чаңчылдыг мен. Черле ынчаш ынак солунум номчувайн барганымда, суксаан молдурга дег, чаңгыс черге туруп, олуруп шыдавас — көрбээн номерни дилеп-ле эгелээр мен.

«Шынга» культура, уран чүүл дугайында материалдар хөй-ле болза эки, еске кайда-даа ол үн-мейн турар-дыр. Чаа «чиртингир» ыры-шоорлардан ам-даа парлап, чырыкче үндүрүп турарын күзээр мен.

Владимир ОЧУР-ООЛ, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызының сайыды:

— «Шын» солуннуң ажылын эки деп үнелээр мен. Харын ол

хүннүң чыгыы үнер болза, оон-даа эки-дир.

Дандар-оол ООРЖАК, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатанының даргазы:

— «Шын» дээрге дыка хөй чылдарның дургузунда үспейн, номчуп турар солунум. Почта хааржактарын үрээр чоруктар көвүдээрге, киоскиге бижиттирип алгаш, оон ап номчуп турар мен. Солунда эргежок херек Чазактың документилеринден эгелээш, кожууннарда амыдыралды чырыткан чагааларны доктаамал үндүрүп турары эки.

Бистиң ажылывыска хамаарыштыр чугаалаар чүве болза, палатаның ажылын кошкак чырыдып турар-дыр. Айда чаңгыс катап хуралдаар-дыр бис, дүүн бир кончуг солун болгаш чидиг айтырыгны чугаалаштывыс, ону чонга тайылбырлап, анализтиг чырыткан болза, эки турган.

СУБСИДИЯДАН БИЖИДИП АЛЫҢАР!

Өг-бүлениң кежигүн бүрүзүнүң орулгазы 1900 рубльден ашпас, чурттап болурунуң адаккы хемчээлинден эвээш орулгалыг өг-бүлелер муниципалдыг азы ведомство бажыңнарында чурттап турарыңдан хамаарылга чокка, чуртталга болгаш коммунал ачы-дузазы дээш субсидияларны бижидип алырын «Бистиң бажыңывыс» деп муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө дыңнадып тур.

Адреси: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 5.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит»

Клзыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жулдулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-000007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.